

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober). Meer informatie is te vinden op www.gendergeschiedenis.nl.

Redactie

Marjolein Van Bavel
Greetje Bijl (pr)
Barbara Bulckaert (eindredactie)
Anais Van Ertvelde (pr)
John Soedirman (eindredactie)
Rose Spijkerman
Kirsten Zimmerman (hoofdredacteur)

Redactieadres

E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20, 1017 HK Amsterdam
tel: 020 - 30 31 500
www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- per maand): €22,- per jaar (studentlid, ovv collegekaart-nummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering.

Voor instellingen kost *Historica* €27,50. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald.

Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd. U kunt lid of abonnee worden via de website, door te bellen, of door het bedrag over te maken op het VVG-bankrekeningnummer NL94 INGB 0004 1029 80 (de BIC-code is INGBNL2A). U kunt ook een briefkaart sturen naar de Vereniging voor Gendergeschiedenis, dan ontvangt u een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom!

Inleveren kopij

Nieuwe artikelen graag e-mailen naar historica@gendergeschiedenis.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren en bepaalt in welk nummer een artikel verschijnt. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG)

Greetje Bijl (Historica)
saartjes3@hotmail.com
Ellen Boonstra (secretaris, adreswijzigingen)
ellen@warande30k.nl
Julie Carlier
julie.carlier@ugent.be
Els Flour (penningmeester)
e.flour@amazone.be
Evelien Rijsbosch (Atria)
e.rijsbosch@atria-kennisinstituut.nl
Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl

Historica verschijnt met steun van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (www.atria-kennisinstituut.nl).

ISSN 1382-9314

Lay-out: Pien Steringa
Diges | geschiedenis & media, www.diges.nl
Druk: Drukkerdeal.nl
Distributie: AM-groep, Hoofddorp

Foto omslag: Sano di Pietro, H. Catharina van Siena, 1442, Collectie Bonnefantenmuseum, Foto Peter Cox

Met dank aan het Bonnefantenmuseum in Maastricht.

In dit nummer

/ Kunstgeschiedenis /

- 3 Monumentale maagd, man of moeder? Vrouwelijkheid als onderdeel van gerechtigheidsiconografie in fin de siècle-beeldhouwkunst
Stefan Huygebaert

/ Godsdienstgeschiedenis /

- 10 Religieuze gendercontracties: jezuïeten en 'jezuïetessen'
Silvia Mostaccio en Sarah Barthélemy

/ Medische geschiedenis /

- 15 Van zwarte gal tot Pink Ribbon. De geschiedenis van borstkanker, 1700-2000
Willemijn Ruberg

/ ALV /

- 20 Algemene ledenvergadering VVG 17 april: Programma, Johanna Naber-prijs, notulen vorige ALV, Comité van Aanbeveling

/ Middeleeuwse geschiedenis /

- 22 Religieuze individualisering in de middeleeuwen: Gertrud Rickeldey von Ortenberg en Heilke von Staufenberg
Anneke B. Mulder-Bakker

/ Genderview /

- 28 Gita Deneckere – Vrouwen zichtbaar maken in de klassieke bastions van de historiografie

/ Recensie /

- 34 Politieke geschiedenis met genderfactor Piet de Rooy – *Ons stipje op de waereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (2014)
Anneke Ribberink

Onder historicae

Vrouwen en God. Dat is een belangrijk thema in deze *Historica*. Op de cover staat Catharina van Siena, een belangrijke heilige binnen de rooms-katholieke kerk, waar je, in tegenstelling tot de protestanten, wel een vrouw mag vereren. De Italiaanse Catharina leefde in de 14e eeuw en ze mengde zich, als zelfstandige vrouw, in de Europese politiek. Ze wist bijvoorbeeld de paus te bewegen om zich weer in Rome te vestigen, want, zo wil de legende, als Catharina 'Voglio!' riep, dan gebeurde het ook.

In haar stuk 'Religieuze individualisering in de middeleeuwen: Gertrud Rickeldey von Ortenberg en Heilke von Staufenberg' vertelt voormalig VVG-voorzitter Anneke Mulder-Bakker het verhaal van een andere, religieus zelfstandig levende vrouw: de ascetische weduwe Gertrud, die Gods regels zo goed mogelijk trachtte na te leven. Daarin werd ze begeleid door franciscaanse en dominicaanse monniken. Ze was tijdens haar leven een voorbeeld voor velen.

Gertrud woonde samen met haar vriendin Heilke, die de meer praktische kanten van hun leven, zoals het huishouden, bestierde. De vrouwen leefden zelfstandig en niet als non of begijn. Heel bijzonder is het feit dat een vrouw uit hun omgeving Gertruds leven heeft beschreven. Mulder-Bakker werkt dan ook aan een publicatie over Gertrud Rickeldey von Ortenberg en haar levensgezellin Heilke von Staufenberg, maar geeft in deze *Historica* alvast een voorproefje.

In het artikel 'Religieuze gendercontracties: jezuïeten en 'jezuïetessen' beschrijven Silvia Mostaccio en Sarah Barthélemy de strijd van verschillende vrouwen om het voorbeeld van Ignatius van Loyola (1491-1556) en zijn (mannelijke) jezuïeten te mogen volgen. Want Ignatius had paus Paulus III expliciet gevraagd dat zijn Sociëteit van Jezus nooit een vrouwelijke afdeling zou krijgen: de mannen moeten vrij zijn om te reizen en, bijvoorbeeld, niet worden belast met het afnemen van de biecht bij vrouwen. De man staat immers altijd boven de vrouw: hij leidt haar, zij mag een andere vrouw de biecht niet afnemen en zeker geen man. De Engelse Mary Ward (17e eeuw), de Franse Adélaïde Champion de Cicé (18e eeuw) en Marie Madeleine de Bengy (19e eeuw) wagen het toch (en met succes) om de strijd aan te gaan met deze mannelijke exclusiviteit.

En is het pleit al beslecht? In de rooms-katholieke kerk, met nu een jezuïet aan het hoofd, mag een vrouw nog steeds geen priester worden. Wel heeft de heilige maagd Maria een zeer prominente plek in de verering (in mijn ogen bijna gelijk aan die van een godin) en zijn er talloze vrouwelijke heiligen. Bij de meeste protestantse stromingen mogen vrouwen sinds de vorige eeuw het ambt van dominee bekleden, maar uiteindelijk draait het in de kerk nog altijd om Vader, Zoon en Heilige Geest. Ook binnen de Islam is de plek van de vrouw niet onomstreden. Kortom, moedig voorwaarts!

Kirsten Zimmerman, hoofdredacteur *Historica*

Monumentale maagd, man of moeder?

Vrouwelijkheid als onderdeel van gerechtigheidsiconografie in fin de siècle-beeldhouwkunst¹

© Stefan Huygebaert

“De liefhebbers van het mooie geslacht moeten wel gelukkig zijn, wanneer zij in onze openbare parken wandelen. Langs de dreven, in de bosjes, op bijna alle sokkels staan standbeelden van vrouwen.” De Belgische kunstcriticus Louis Dauvé merkte in 1905 in zijn artikel ‘De vrouwen in de beeldhouwkunst’ (‘Les femmes dans la sculpture’) de alomtegenwoordigheid van gebeeldhouwde vrouwen in de openbare ruimte op. Meteen duidde hij ook op een cruciale paradox. “Bekleedt de openbare administratie zich niet met rokken, op bureaucratisch vlak, dan bekleedt ze zich wel met vrouwen op artistiek vlak”, hetgeen hij smalend betitelde als “een nieuwe vorm van feminisme: het artistiek feminisme”²

/ Stefan Huygebaert /

Drie jaar later zou beeldhouwer **Henri Bonquet** (zie kader op pagina 4) voor een dergelijke administratie, het Belgische ministerie van Justitie, een beeldengroep ontwerpen waarin *De gerechtigheid* als vrouw een kindje – de mensheid – de weg naar het goede toont. Dit artikel wil onderzoeken waarom en hoe vrouwelijkheid eigenlijk deel uitmaakte van de conventionele allegorische beeldhouwkunst van het fin de siècle, en hoe deze vrouwelijkheid een tweevoudige paradox bevat. Deze paradox, alsook de conventies met betrekking tot

vrouwelijkheid, worden geduid met behulp van twee onconventionele casussen. De beeldhouwwerken van Bonquet uit 1908 en **Julian Dillens** (zie kader op pagina 4) uit 1880, die als twee spreekwoordelijke tegenvoorbeelden een hardnekkige artistiek-conventionele regel bevestigen.

Traditionele vrouwelijke personificaties

Een vrouw, meestal geblinddoekt, met weegschaal en zwaard: deze figuur van Justitia, personificatie van de gerechtigheid, kan doorgaan als een van de meest gekende personificaties uit de westerse iconografie. Veel heeft te maken met haar alomtegenwoordigheid in het straatbeeld en de media, gaande van decoraties voor gerechtsgebouwen en rechtenfaculteiten tot hedendaagse cartoons en logo’s van advocatenkantoren. In sommige gevallen binnen de westerse iconografische traditie voegt het fysieke voorkomen van de personificatie een betekenislaag aan het geheel toe en is deze niet louter een drager van attributen. Een bekend voorbeeld is (vadertje) tijd, van wie het oude, bebaarde voorkomen de notie tijd extra in de verf zet, naast zijn zandloper als attribuut. Dat de meest courante verpersoonlijking van gerechtigheid van het vrouwelijk geslacht is, gaat echter meestal onopgemerkt voorbij, zoals ook rechtsiconograaf Wolfgang Schild terecht opmerkt.

“Wie denkt er tegenwoordig nog aan, bij het zien van zo’n beeld op een gerechtsgebouw, dat zij als een vrouwenfiguur wordt voorgesteld? Tegelijkertijd hebben bovenstaande

Joseph Geefs, *De vrijheid van onderwijs*, ca. 1858, brons, Brussel, Congreskolom

voorbeelden duidelijk gemaakt hoe abstract de manier van spreken over de ‘vrouwelijkheid’ van Justitia eigenlijk is.”³

De conventionele, haast abstract geworden vrouwelijkheid van Justitia heeft een vrij eenvoudige ontstaansgeschiedenis. Justitia maakte zich als verpersoonlijking los van de drie andere kardinale deugden, te weten Kracht, Matigheid en Wijsheid. Deze deugden hadden oorspronkelijk Latijnse benamingen met een vrouwelijke uitgang (Fortitudo, Temperantia en Prudentia), hetgeen resulteerde in vrouwelijke personificaties. Hoewel Louis Dauvé ook de vleselijke voorkeur van mannelijke beeldhouwers als verklaringsgrond meegaf, legde hij eveneens het verband tussen de vele beelden van vrouwen en de grammaticale regels: “Het lijkt alsof de moderne academici, grammatici en de linguïsten van vroeger dezelfde neiging hadden: ze hebben het merendeel van de woorden die een abstract of poëtisch idee uitdrukken vrouwelijk gemaakt”. Daarbij merkte Dauvé een volgens hem gevaarlijke verschuiving op, met betrekking tot dit nieuwe “artistieke feminisme”:

“het breidt zich uit ten koste van onze [te verstaan: ‘wij, mannen’] rechten” (...) “het trekt alles naar zich toe dat mannelijk is en moet blijven – volgens de traditie en volgens het

>>

Henri Bonquet (1868-1908)

Henri Bonquet werd in 1868 in het Belgische Ardoie geboren en volgde vanaf 1888 les bij Charles Van der Stappen aan de Brus-

selse Academie voor Schone Kunsten. In 1898 won Bonquet de prestigieuze Romeprijs, wat hem toeliet via Parijs, Keulen en andere steden naar Italië te reizen. Zijn beeldhouwwerk kwam in het bijzonder onder invloed te staan van de Franse grootmeester Rodin en de Belg Jef Lambeaux. In het Brusselse Elsene huurde hij een atelier waar hij beeldhouwer Isidoor De Rudder (1855-1943) als buur had. Die laatste zou Bonquets werk *De Gerechtigheid leidt de Mensheid naar het Goede* afwerken toen de beeldhouwer door darmkanker werd getroffen, en op 10 april 1908 overleed. Kort na zijn dood verscheen een monografie door Sander Pierron.

Afbeelding: Portret van Henri Bonquet

Henri Bonquet per Sander Pierron, 1908

Juliaan Dillens (1849-1904)

Juliaan Dillens werd in 1849 in een kunstenaarsgeslacht geboren en volgde vanaf 1861 les aan de Brusselse Academie voor Schone Kunsten. In de jaren 1870 werkte hij onder meer aan de decoratie van de Brusselse beurs, waar hij de op dat moment in België werkzame Rodin leerde kennen. Het oeuvre van Dillens ontwikkelde zich rond raadselachtige (vrouwen-)figuren in de richting van het symbolisme. Na enkele eerste successen kon hij als Romeprijswinnaar in 1877 naar Italië. Hoewel het succes aanvankelijk op zich liet wachten, beeldhouwde Dillens een uitgebreid oeuvre, met heel wat grafsculptuur en publieke monumenten zoals dat voor advocaat Hippolyte Metdepennings (1799-1881) in Gent en het t'Serclaesmonument (*red. voor de Brusselse patriëer Everaard t'Serclaes, gestorven 1388*) op de Brusselse Grote Markt.

Afbeelding: J. Fonson en A. Vriens, penning ter ere van Juliaan Dillens, brons, 1944

woordenboek: de Genius van de kunst, de Handel, de Lente, de Zomer, de Herfst en wat weet ik nog allemaal?"⁴

Om de conventionele 19^e-eeuwse, artistieke regel omtrent de personificatie van abstracte noties te illustreren, kan een excursie naar de sculptuur *De vrijheid van onderwijs* uit 1858 en naar de contemporaine beschrijvingen ervan van klaarheid scheppen. Beeldhouwer Jozef Geefs (1808-1885) werd de opdracht gegeven twee van de vier fundamentele grondwettelijke vrijheden, die op de vier hoeken van de Congresskolom moesten komen, in beeld te brengen. Dit monument voor het Nationaal Congres of de Volksraad werd op initiatief van minister van Binnenlandse Zaken Charles Rogier (1800-1885) opgericht aan de Koningsstraat in Brussel na de woelige Europese revolutiegolf van 1848. Geefs verpersoonlijkte de abstracte notie 'vrijheid van onderwijs' door middel van een gezeten vrouw met als attributen een fakkel – de vlam van de kennis, aldus Geefs – en een boekrol waarop het grondwetsartikel in kwestie vermeld staat. Over het beeld schreef Geefs: "Ik heb de vrijheid van onderwijs voorgesteld in een kalme, imponerende houding en met een welwillende uitdrukking."⁵ Kunsteriticus Felix Stappaerts beaamde deze beschrijving. Volgens hem toonden de vier vrijheden van Geefs en de andere verantwoordelijke beeldhouwers niet "...het beeld van de *vrijheid* vol vaart en bloei, maar wel dat van kalme *vrijheden*, passief, onveranderlijk, ingeschreven in onze Grondwet."⁶ De kalmte en passiviteit van dit soort vrouwelijke dragers van betekenis ging behoorlijk ver.

Geefs baseerde zich voor de houding en een groot deel van het uiterlijk van *De vrijheid van onderwijs* mogelijk op een beeld dat in

1849 door de Franse collega van Rogier werd besteld voor een sokkel bij het Palais Bourbon in Parijs. Hoewel het kunstwerk bij beeldhouwer Jean-Jacques Feuchère (1807-1852) ten tijde van de Tweede Republiek (1848-1852) werd besteld als *De grondwet (La constitution)*, werd het pas postuum in 1854 onder Napoleon III geïnaugureerd. Aangezien het Tweede Keizerrijk (1852-1870) beduidend minder hoog opliep met het grondwetsgegeven, kreeg het beeld bij die inhuldiging de gewijzigde naam *De wet (La loi)*. De grondwets tafelen en *main de justice* als attributen stonden deze naamsverandering niet in de weg en ook de vrouw die de noties moest uitdragen vormde klaarblijkelijk geen probleem. Zij werd gedegradeerd tot een lege, kalme draagster van betekenis.

Uit Dauvés artikel bleek al een eerste paradox: vrouwen moesten noties personifiëren in een door mannen gedomineerde wereld. Het gelaat van deze vrouwelijke beelden, zoals die van de hand van Geefs of Feuchère, bevat echter een tweede paradox. Zoals blijkt uit *Monuments and Maidens* (1985), het standaardwerk over de vrouwelijkheid van allegorische figuren van feministisch onderzoeker Marina Warner, valt er heel wat te zeggen over het gezicht van veel van deze vrouwen. Daarbij heeft Warner het specifiek over Feuchères *De grondwet/De wet*: "The face is cast in the noble mould: impassive, resolute, vacant, without sex, but tending to the masculine."⁷ De vrouwen die tijdens de negentiende eeuw abstracte noties moesten verpersoonlijken, misten inderdaad vaak conventionele tekenen van vrouwelijkheid, in de eerste plaats wat hun androgyne gelaat betreft.

Nog over de Congresskolom rapporteerde het Parijse tijdschrift *L'Artiste* in 1853. Een jour-

Aimable Dutrieux, Philippe-Christine de Lalaing, Princesse d'Épinoy, 1863, brons, Doornik

© Bruno Debaenst

nalist had het atelier van Guillaume Geefs (1805-1883), de broer van Joseph, bezocht. Guillaume Geefs had de opdracht voor het beeld bovenop de Congresskolom binnengehaald. Aanvankelijk zou daar een personificatie van de grondwet in de vorm van een vrouw komen te staan. Deze “heilige godin” leek volgens de journalist de mensen te commanderen met haar Griekse antieke lippen, maar dat alles “zonder drukke gebaren en zonder opzien”, en al bij al toonde ze “kalmte kracht”.⁸ Opnieuw overheerste het kalme, passieve karakter.

Christine de Lalaing, Princesse d’Épinoy (1545-1582) uit 1863 op als één van de weinige vrouwen.¹⁰ De Lalaing werd in de negentiende-eeuwse geschiedschrijving naar voor gebracht als een vrouw die heldhaftig de verdediging van haar stad op zich had genomen, in afwezigheid van haar echtgenoot. Daarmee paste ze in het lijstje vrijheidsstrijders die het tegen de Spaanse overheersers hadden opgenomen.

Dat er een standbeeld werd opgetrokken voor een vrouw was blijkbaar een doorn in het

Volgens deze redenering – die weliswaar duidelijk was ingegeven door politieke, antiklerikale motieven – was De Lalaing, behalve misschien een obscure vrouw, niet meer dan een soort historische evenknie van het beeld voor de *Vrijheid van godsdienst* (een werk van beeldhouwer Eugène Simonis) dat schuin tegenover Joseph Geefs’ *Vrijheid van onderwijs* de Congresskolom siert. Zoals historicus Tom Verschaffel schrijft, werden historische vrouwelijke vrijheidsstrijders zoals De Lalaing in het patriottisch discours als tweederangsfiguren en uitzonderingen gepercipieerd, daar zij alleen tijdelijk optraden in afwezigheid van hun echtgenoot.¹²

Dillens: de gerechtigheid als man

Het voorgaande toont de alomtegenwoordige, onopgemerkte, contradictoire en weinig uitgesproken vrouwelijkheid van personificaties van abstracte noties. Dit canonieke schema werd in 1880 verlaten door beeldhouwer Juliaan Dillens toen hij het werk *De gerechtigheid tussen het recht en de clementie* (*La justice entre le droit et la clémence*) naar Brussel opstuurde. De plaasteren beeldengroep vormde de verplichte zending die van Dillens werd verwacht toen hij als winnaar van de Romeprijs gefinancierd door de overheid in Firenze verbleef. Later zou het werk hem heel wat roem brengen, waarbij hij zelfs de bijnaam “l’auteur de la Justice” verkreeg, refererend aan de meest courante afgekorte benaming van het werk. Toch werd de beeldengroep aanvankelijk geweigerd door de Brusselse salonjury van 1880, hetgeen Dillens tot zware verwijfeling en zelfmoordneigingen dreef. Hoewel het kunstwerk later eerherstel kreeg, onder andere op de Wereldtentoonstelling in Parijs in 1889, werd het nooit definitief uitgevoerd in marmere en brokkelde de plaasteren groep af, meer dan eens beklad door vandalen.

De beeldengroep werd in 1894 bovenaan de *Salle des pas perdus* van het Brusselse Justitiepaleis geplaatst naar aanleiding van een feest van de *Fédération des Avocats Belges*. Dat het werk nooit de kostbare permanente uitvoering kreeg die het volgens velen verdiende, was onlosmakelijk verbonden met Dil- >>

Juliaan Dillens, De Gerechtigheid tussen het Recht en de Clementie, 1880, plaaster, Brussel, Justitiepaleis. Postkaart uit de reeks La Belgique historique, voor 1914.

Bij parlementair besluit van 11 juni 1853 werd het grondwetsbeeld echter vervangen door een standbeeld van de grondwettelijke monarch Leopold I (1790-1865). De beslissing had alles te maken met de overheersende politieke gedachte dat Leopolds dynastie de grondwet letterlijk en figuurlijk bekroonde. Bovenal valt echter op dat door deze parlementaire beslissing het vrouwelijke beeld van een abstracte notie werd vervangen door een standbeeld voor een levend, mannelijk persoon. Zoals Tricia Cusack opmerkt:

“[s]tatues of heroic historical men abound in public spaces of the nation-state as exemplars for the present” daar waar “...the nation, with its abstract civic virtues, is commonly allegorised in images of stereotypical female figures.”⁹

Deze tegenstelling noopt tot een analyse van een van de zeldzame gevallen waarin een historische vrouw een standbeeld kreeg in de openbare ruimte. In het pantheon van versteende en in brons gegoten historische helden dat Belgische pleinen en straten in een periode van nationalistisch discours ging vullen, valt immers het Doornikse beeld van Philippe-

oog van het katholieke parlamentslid **Louis Juillot** (1795-1881), die in een parlementair debat over de financiering van het Justitiepaleis nogal dubbelzinnig naar het beeld verwees (zie kader). Jules Bara (1835-1900), voormalig minister van Justitie en Doorniks liberaal nam het voor het beeld op. In zijn verdediging leek hij het beeld echter te lezen als een traditionele, door een vrouw verpersoonlijkte notie. De Lalaing had haar standbeeld volgens Bara immers niet zozeer gekregen vanwege haar persoonlijkheid, maar wel omwille van haar verdediging van de gewetensvrijheid.

“Waarom heeft men een beeld opgericht voor de prinsesse d’Épinoy? Bovenal omdat ze gevochten heeft voor één van de grootste principes van de moderne maatschappij: dat van de religieuze tolerantie; men heeft haar een beeld gegeven omdat ze de gewetensvrijheid heeft verdedigd tegen hen die de inquisitie voorstonden. En de stad Doornik heeft recht op ’s lands erkenning daar ze als eerste, in de vorm van een vrouw, obscuur als u wil, het principe heeft gehuldigd dat bekrachtigd is door de Grondwet: dat van de gewetensvrijheid!”¹¹

Statuomanie volgens Juillot

Louis Juillot had het over de zogenaamde statuomanie, de negentiende-eeuwse drang om standbeelden op te richten voor nationale grootheden, met de woorden “*on arrête une femme au passage pour en avoir la statue*” (“men houdt een vrouw in het passeeren tegen om haar een standbeeld te geven”). Hoewel Juillot aanklaagde hoe zowat eender wie een standbeeld kreeg, werd zijn bewoording door enkele liberale volksvertegenwoordigers veeleer geïnterpreteerd als verwijzend naar “*une femme de passage*” oftewel tippelaarster.

lens' iconografische inventiviteit. Zoals kunstcriticus H. Coopman in 1906 stelde: "De uitvoering ervan in marmer zou een eer voor België betekenen. De drie personages die er het onderwerp van uitmaken overstijgen de conventionele banaliteit die sinds eeuwen de personificatie of het symbool van de menselijke Gerechtigheid bepaalt."¹³ De conventie waarmee Dillens in 1880 brak, was namelijk net de vrouwelijke representatie van de notie gerechtigheid die hierboven werd geschetst. Dillens koos er immers voor de gerechtigheid, in het Latijn en Frans een vrouwelijk woord,

schenen in de *Revue générale* van 1903. Volgens deze semi-autografische lezing van de beeldengroep zit de oude man vol vertwijfeling tussen de clementie of genade aan de ene kant, en de kille toepassing van het recht aan de andere. Wat dat laatste betreft, beschreef Goffin *het recht* als "een vrouw..., neen een pure en kille godin" die louter de onvermijdelijke straf dicteert. In 1908 zou jurist en literator Edmond Picard op een meer algemeen vlak redeneren over de notie van 'het recht': "het schijnt dat, in zijn mannelijk en viriel Dynamisme, het geen godin is, Pallas Athene,

Linda Nochlin (1931) is Professor of Modern Art aan het Institute of Fine Arts, New York University. Naast haar werk over Courbet en het realisme, zette ze met haar essay *Why Have There Been No Great Women Artists?* (1971) haar stempel als pionier in de feministische kunstgeschiedenis, in het bijzonder door haar kritiek op de sterk gegenderde canonvorming. Veel van haar essays werden verzameld in het werk *Representing Women* (Thames and Hudson, 1999).

nisvollere gendering dan die van een louter op grammaticale gronden gebaseerde man/vrouwiconografie. Wat Goffin naar voor schuift, is veeleer het soort "...binary division (...) between male energy, tension, and concentration as opposed to female resignation, flacidity, and relaxation" die Linda Nochlin in zoveel personificaties van vrouwen tegenover mannen terugvindt.¹⁸

Deze opdeling tussen een actieve mannelijke personificatie en twee passieve vrouwelijke werd door Dillens zelf in de hand gewerkt toen hij de beeldengroep in 1889 een nieuwe titel gaf. In de saloncatalogus van de Wereldtentoonstelling in Parijs van dat jaar verscheen de groep immers als *De gerechtigheid geïnspireerd door het recht en de clementie* (*La Justice inspirée par le droit et la clémence*), waardoor het actieve denkproces nog meer bij de man kwam te liggen, en de twee vrouwen omzeggens werden gedegradeerd tot louter inspirerende muzen of versteende buikdansersessen. Nog duidelijker was Dillens tegen zijn collega-beeldhouwer Auguste Rodin (1840-1917) toen hij hem eveneens in 1889 een brief stuurde over "'De Gerechtigheid': een man rechter, zich inspirerend op het r. en de clementie".¹⁹ Grammaticaal kwam de actie nu volledig te liggen bij de man, van wie het geslacht ook nog eens werd benadrukt.

Dat de beeldengroep nooit definitief in marmer werd gehouden, heeft veel te maken met Dillens' iconografische vernieuwingen, al speelde er meer mee dan louter de geslachtswissel. Inspecteur van Schone Kunsten Emile Leclercq (1827-1907) stelde een uitvoerige litanie op tegen het kunstwerk, waarbij vooral de pose en kledij van de centrale figuur als problematisch werden ervaren. Volgens Leclercq was Dillens' rechter "...een uitgeputte oude man die vraagt om rust, die zelfs niet langer geïnteresseerd is in gerechtigheid".²⁰ Directeur-generaal voor Schone Kunsten Ernest Verlant (1862-1924) bevestigde deze visie: "De figuur in het midden kwam mij altijd al, net als vandaag, over als een ware *misinterpretatie*."²¹ Dillens' centrale figuur was inderdaad afwijkend om meer redenen dan louter zijn geslacht. Ook als rechterfiguur verschilde hij op meerdere vlakken van het ideaal, zoals onder meer beschreven in de Italiaanse *Iconologia* (1593), eeuwenlang het standaardwerk over iconografie voor kunstenaars. Cesare Ripa (ca. 1560-1622), de man achter de *Iconologia*, stipuleerde erin dat een rechter (in tegenstelling tot de gerechtigheid) dan wel door een oude man moest worden verpersoonlijkt, maar dat statige kledij noodzakelijk was.²² Dillens' weggezakte rechter met wijd openge-

Henri Boncquet, ontwerp voor De Gerechtigheid leidt de Mensheid op weg naar het Goede, plaaster, 1908

© S. Pierron, Henri Boncquet, Brussel, 1909

door een gezeten, oude man te verpersoonlijken, terwijl twee staande vrouwenfiguren het recht (le droit) en de clementie (la clémence) uitbeeldden. Dat deze iconografische keuze vreemd was, bewijst de lapsus op het onderschrift van de postkaart uit de reeks *La Belgique Historique*: "De groep stelt, in de vorm van een ouderling, het Recht voor tussen de Gerechtigheid en de Clementie, die laatste gepersonifieerd door vrouwen".¹⁴ De anonieme auteur van het onderschrift benoemde de drie personages foutief naar hun grammaticale geslacht (le Droit, la Justice, la Clémence). Daarenboven onderlijnde hij dat geslacht voor de twee vrouwelijke personificaties.

Veel van wat Dillens met het kunstwerk en de iconografie ervan wou uitdrukken, wordt duidelijk uit de door Dillens goedgekeurde beschrijving door schrijver Arnold Goffin, ver-

Themis, Minerva, maar een God, die het [Recht] moet symboliseren."¹⁵

Hoewel bij Dillens de man passief is gezeten, daar waar de vrouwen heel wat beweeglijker en staande zijn afgebeeld, ligt de mentale activiteit duidelijk bij die eerste. Deze "verheven ouderling, bekleed met alle statigheid van een areopagiet" (*red. rechter in de Areopag, de Atheense rechtbank*) belichaamde de wijsheid en had "een uitdrukking van angst gemengd met intense zachtheid en enorm mededogen".¹⁶ Daarbij is het begrijpelijk dat het werk wel eens werd mislezen als een Oordeel van Salomon, een canonic onderdeel van de gerechtigheidsiconografie, waarbij een man (de wijze oerrechter Salomon) een oordeel velt in een zaak tussen twee vrouwen, beiden aanspraak makend op één en hetzelfde kind.¹⁷ Dit soort tweedeling vertoont een veel beteke-

© Stefan Huygebaert

Isidoor De Rudder naar Henri Boncquet, *De Gerechtigheid leidt de Mensheid op weg naar het Goede*, marmer, 1908, Brussel, Paleis der Natie

sperde benen en naakte torso staat hiermee in schril contrast.

Tegen het licht van bovenstaande kritieken, lijkt de kunstcriticus Edmond-Louis de Taeve het bij het juiste eind te hebben gehad toen hij in 1905 het betreurenswaardige lot van Dillens' beeldengroep met diens iconografische vernieuwing in verband bracht. "Is het omdat de beeldhouwer de traditionele vrouw met weegschaal in de hand had vervangen door een strenge man-rechter, een man-rechter met rechts en links van hem twee staande vrouwen : de Clementie en het Recht?"²³

Boncquet: de gerechtigheid als moeder

De vrouwelijkheid van gerechtigheidspersonificaties was in het Belgische fin de siècle dan wel de regel, deze vrouwelijkheid moest ook opvallend zijn en mocht vooral niet geaccentueerd worden. Met *De gerechtigheid leidt de mensheid op de weg van het goede* (*La Justice conduisant l'humanité dans la voie du bien*) vervaardigde ook Henri Boncquet een beeld buiten deze conventie. Op vraag van de katholieke minister van Justitie Jules Renkin (1862-1934) ontwierp de toen reeds door ziekte verzwakte beeldhouwer in 1908 de beelden-

groep, waarna zijn vriend Isidoor de Rudder het ontwerp licht gewijzigd in marmer uitwerkte. Dat Boncquet afweek van de normale gerechtigheidsiconografie werd ook opgemerkt door zijn biograaf Sander Pierron (1872-1945), wiens boek kort na Boncquets vroege overlijden verscheen. "Hij heeft van zijn Themis²⁴ helemaal geen abstracte en overdreven allegorische figuur gemaakt (...) Zijn heldin is menselijk; het is een aardse moeder".²⁵

Opvallend is de gelijkenis tussen de beeldengroep, De Rudders beeldje *De eerste stappen* uit 1906, en Boncquets *De moederlijke toewijding* (*La sollicitude maternelle*), uit ca. 1907. Voor dit laatste werk had Boncquet een specifiek type model in gedachten. Na een vruchteloze zoektocht in de volkswijken van Brussel, liet hij een advertentie in een avondkrant plaatsen, op zoek naar "een jonge en gelukkige moeder, met genereuze en voedzame boezem en heldere ogen".²⁶ De advertentie had echter niet het verhoopte succes, aangezien volgens Pierron alleen graatmagere modellen zonder het minste beetje boezem het beeldhouwersatelier bezochten. Naar verluidt raadde Boncquet één van de dames zelfs aan te eten in plaats van te werken, waarna hij

haar zijn maaltijd afstond. De confrontatie had hem toch zijn eetlust gekost. Uiteindelijk vond Boncquet zijn gewenste rondborstige model en prijkt sinds 1910 de groep met de moeder en haar twee kinderen op de De Meeûsquare in Elsene.²⁷ Zoals Pierron in zijn biografie benadrukt, werkte Boncquet vaak door op een thema en dat lijkt ook hier te zijn gebeurd. Boncquet wekt de indruk eenvoudigweg een zwaard – en een wat onopvallend monster – aan zijn scène van moederlijke liefde te hebben toegevoegd, waarbij hij de gerechtigheid tot een goddelijke moeder maakte. Lichamelijk benadrukte Boncquet volgens Pierron het gezonde, krachtige en Vlaamse karakter van de vrouw.²⁸ Wat er ook van zij, door dit moederlijk lichaam verschilt Boncquets *gerechtigheid* opvallend van de traditionele meer androgynse personificaties die tijdens de negentiende eeuw alomtegenwoordig waren. Daarenboven trad de *gerechtigheid* bij Boncquet naar voor in een moederlijke en dus conventioneel vrouwelijke rol.

Naast haar conventioneel moederlijke en vrouwelijke verschijning, is Boncquets *De gerechtigheid* nog om een andere iconografische reden fascinerend. Zij het onder invloed van de katholieke opdrachtgever Renkin, omwille van Boncquets eigen overtuiging of louter uit typologische invloed, maar *De gerechtigheid leidt de mensheid op de weg van het goede* staat duidelijk ergens halfweg tussen Boncquets *De moederlijke toewijding* en de katholieke beeldhouwtraditie van de Onze-Lieve-Vrouw van de Onbevleete Ontvangenis. Bij die laatste vertrapten moeder en kind immers het serpent van de zonde. Het lijkt zeer waarschijnlijk dat Boncquet op zijn minst geïnspireerd werd door deze beeldhouwkundige iconografie.

Een barok exemplaar van de hand van Artus II Quellinus (1625-1700) wordt bewaard in de Antwerpse kathedraal. De gelijkenis is opvallend. Vooral wat betreft de wijze waarop het kind zijn beentje op het vervloekte dier plaatst. Daarenboven valt op hoe het kind bij Boncquet zijn evenwicht bewaart door middel van het heft van het zwaard, erg gelijkend aan hoe het kind bij Quellinus zich vasthoudt aan het kruis. Meer dan van een loutere inspiratie op het vlak van pose kan worden gesproken van een inhoudelijke inspiratie of bevruchting. In het Antwerpse beeld en in gelijkaardige voorstellingen van het thema wordt het serpent afgeslacht met een kruisbeeld dat door beide Bijbelse figuren wordt vastgehouden. Boncquets centrale plaatsing van het zwaard doet het wapen voorkomen als een kruis, gehanteerd door de Maagd/de Gerechtigheid en het kind/de Mensheid.

Het aantal kunstwerken over de Onbevleete Ontvangenis nam sterk toe nadat paus Pius IX het katholieke dogma van Maria's Onbevleete Ontvangenis vastlegde in 1854. De pauselijke beslissing bracht de Brugse bisschop Jean-Baptiste Malou er zelfs toe een iconografische handleiding van meer dan 150 pagina's te boek te stellen. Daarin werd christelijke kun-

>>

stenaars aangeleerd hoe ze het best de Onbevleete Ontvangenis uitbeeldden, inclusief een grondig uitgewerkt goed/fout voorbeeld. Hoewel het boek voor schilders was bedoeld, benadrukte Malou dat ook beeldhouwers zijn – behoorlijk dogmatische – richtlijnen konden toepassen.²⁹

Boncquets beeld negeert meerdere elementen van deze voorschriften, maar dat is evenzeer het geval voor Quellinus' kunstwerk, dat Malous publicatie uiteraard voorafging. De belangrijkste 'fout' is dat beide kunstenaars het kind afbeeldden, hetgeen Malou als een anachronisme beschouwde. De Onbevleete Ontvangenis had immers betrekking op de conceptie van Maria, die de geboorte van Jezus uiteraard voorafging. Naast de lelijkheid van het dier, was het een belangrijke vereiste van Malou dat het beest onderaan met de voet op de kop moest worden vertrapt. Dit laatste is bij Boncquet het geval, net als de lelijkheid, daar De Rudder in zijn afwerking het monster voorzag van gevederde vleugels, een slangenstaart en vleermuispoten.

De moederlijke en dus conventioneel vrouwelijke rol van Maria/gerechtigheid vormt een ander niveau van analogie tussen Boncquets *De gerechtigheid* en de iconografie van de Onbevleete Ontvangenis. Marina Warner gaat in haar studie over de figuur van Maria in op haar traditionele eigenschappen zoals volgzzaamheid, tolerantie, bescheidenheid en zachtheid.³⁰ Net die eigenschappen leek Boncquet te transponeren naar de figuur van *De gerechtigheid*.

Dillens en Boncquet verenigd in steen en kritiek

De keuze van Dillens om zijn gerechtigheid van haar vrouwelijkheid te ontdoen en de beslissing van Boncquet om de conventionele vrouwelijkheid van zijn gerechtigheid net te onderstrepen, maakt het mogelijk die vrouwelijkheid als axioma (*red. grondslag*) voor personificaties van abstracte noties te problematiseren. Beide beeldgroepen met hun deviant iconografie waren ook in een bepaald opzicht uitzonderlijk binnen de oeuvres van Dillens en Boncquet zelf, die over het algemeen iconografisch veel traditioneler waren. Zo schreef het kunsttijdschrift *l'Art Moderne* over de gevel van het gemeentehuis van Sint-Gillis in 1904: "zij die de 'administratieve zaken' [*red. van het gemeentehuis*] hebben willen verpersoonlijken door hun traditionele attributen zijn in banaliteit vervallen, om niet te zeggen in het groteske."³¹ Een van deze banale personificaties was *Het recht (Le droit)* door Dillens. Net als voor *Het werk (Le travail)* koos hij een bebaarde man (met respectievelijk boekrollen en aambeeld). Dit in tegenstelling tot de vrouwelijke personificaties van de hand van Jacques, graaf de Lalaing, (1858-1917) voor *Het onderwijs (L'instruction)* en *De gerechtigheid (La justice)* die tussen Dillens' gevelsculpturen in werden opgesteld. Net als bij de centrale figuur uit *De ge-*

Artus II Quellinus, Onze-Lieve-Vrouw Onbevleete Ontvangen met kind op de maansikkel, tweede helft 17de eeuw, Antwerpen, Onze-Lieve-Vrouwkathedraal.

rechtigheid tussen het recht en de clementie leek Dillens de ervaren wijsheid te willen onderlijnen, door *Het recht* met (wet-)boeken te omringen. Hier volgde hij echter de strikt grammaticale logica (*Le droit*). Ook Boncquet leverde met *De industrie (L'industrie)* voor hetzelfde gebouw een erg traditionele vrouwelijke personificatie af.

Rond dezelfde tijd vervaardigde Boncquet *De prudentie* en *De gerechtigheid* voor de Cinquantenaire-Boog in Brussel, waarvoor ook Dillens enkele beelden vervaardigde.³² Pierron beschouwde Boncquets stijve, erg traditioneel opgevatte allegorische beelden voor de cinquantenaire duidelijk als deel van zijn minder geslaagde oeuvre, dat hij omschreef met de term "hiératique" oftewel "star". Exact dezelfde term hanteerde Pierron voor de stijve kunst van... Dillens. Pierron haalde Dillens' kunst aan als juxtapositie³³ voor het soort beelden als Boncquets *De moederlijke toewijding* en *De gerechtigheid leidt de mensheid op de weg naar het goede*, die fundamenteel van Dillens' oeuvre verschilden omwille van hun menselijkheid.³⁴

Vergelijking van iconografische keuzes en analyse van contemporaine publicaties over deze keuzes tonen ons dat in de negentiende-eeuwse beeldhouwkunst vrouwelijke allegori-

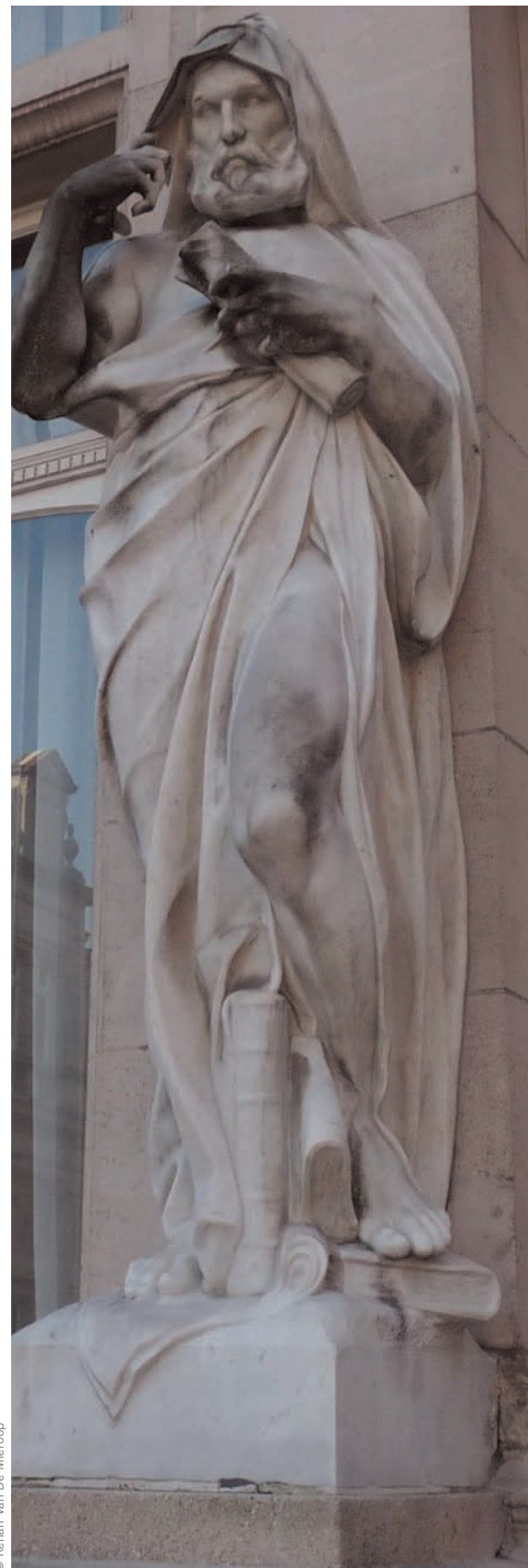
sche figuren werden gehanteerd om abstracte noties te personifiëren. Paradoxaal genoeg waren vrouwen zelden actief in de instituten die ze moesten vertegenwoordigen. Eveneens paradoxaal lijkt de vaststelling dat deze vrouwelijke beelden vaak, zeker wat het gezicht betrof, aperte tekenen van traditionele vrouwelijkheid misten. Voor die zeldzame gevallen waarbij een historische vrouw een standbeeld werd gegeven, golden beduidend andere criteria dan voor historische mannenfiguren. In de contemporaine beschrijvingen overheerste het kalme, passieve karakter voor vrouwelijke personificaties, daar waar de mannelijke personificaties naar voor werden geschoven als actieve denkers die de beslissingen namen. Ook wanneer een kunstenaar de strakke representatietraditie verliet en, zoals Dillens, een man hanteerde voor de grammaticaal vrouwelijke notie van de gerechtigheid bleek bovengenoemde redeneerwijze nog steeds stand te houden. Wanneer Boncquet een moederlijke en lichamelijke duidelijk vrouwelijke gerechtigheid ontwierp, bouwde hij bovenal voort op een door hem reeds uitgewerkte thematiek van moederlijkheid, alsook op de katholieke iconografie van de Onbevleete Ontvangenis, veeleer dan een nieuw of eigen type gerechtigheid uit te willen werken. ///

Noten:

- ¹ Deze bijdrage is een verkorte, vertaalde en licht aangepaste versie van het artikel *Justice: man-judge or earthly mother? Femininity of Justice and her sisters of virtue in Belgian fin de siècle legal iconography*, te verschijnen bij de handelingen van het congres *(W)omen in legal history*, georganiseerd door de European Association of Young Legal Historians in mei 2013. Mijn dank gaat uit naar mijn (oud-) promotoren Dirk Heirbaut, Georges Martyn, Bruno De Wever en Marjan Sterckx, alsook naar Heleen Debruyne, Lien Van de Woestyne, Jens Ranson, Jana Wijnsouw, Anaïs Van Ertvelde en Joëlle Rotsart (Kamer van Volksvertegenwoordigers). Dit artikel kwam tot stand in het kader van 'Justice & Populations' (IAP VII/22), *Interuniversity Attraction Poles Program – Belgian Science Policy*. Ik dank tot slot de peer reviewers en redactie van *Historica* voor hun opmerkingen.
- ² "Les amateurs du beau sexe doivent être bien heureux, quand ils se promènent dans nos jardins publics. Le long des allées, dans les massifs, sur presque tous les piédestaux, se dressent des statues de femmes." (...) "Si l'administration ne se peuple pas de jupons, au point de vue bureaucratique, elle se peuple de femmes, au point de vue artistique" (...) "une nouvelle forme du féminisme : le féminisme artistique" L. Dauvé, 'Les femmes dans la sculpture', *Fédération artistique*, 1905, p. 385.
- ³ "Wer denkt denn heute noch beim Anblick einer solchen Statue an einem Gerichtsgebäude daran, daß sie als eine Frauenfigur dargestellt ist? Zugleich haben die obigen Ausführungen deutlich gemacht, wie abstrakt die Redeweise von 'der Weiblichkeit' der Justitia eigentlich ist." W. Schild, *Bilder von Recht und Gerechtigkeit*. Köln, 1995, p. 244.
- ⁴ "... il me semble que les académiciens modernes, les grammairiens, les linguistes des siècles passés ont même tendance : ils ont fait féminin la plupart des mots, qui expriment une idée abstraite ou une idée poétique" "...empiète sur nos droits (...) Il s'est accaparé de tout ce qui était et devait rester masculin, - selon la tradition et selon le dictionnaire : le Génie des arts, le Commerce, le Printemps, l'Été, l'Automne, et que sais-je encore ?" Louis Dauvé in : L. Dauvé, 'Les Femmes dans la sculpture', p. 386. Zo schrijft ook Whitney Davis: "...gender in the Western tradition is a grammatical concept, despite its extension to the whole field of socio-cultural life." W. Davis, *Twenty-three Gender, Critical terms for art history*, Nelson R.S. and Shiff R., ed. Chicago and London, 2003, p. 331.
- ⁵ "J'ai représenté [sic] la liberté d'enseignement dans une attitude calme imposante et d'une expression bienveillante" Jozef Geefs in een ongedateerde brief uit ca. 1856. Archief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, Brussel (Tour & Taxis), *Colonne du Congrès BXL*, inv.nr. 2.427, l.b. nr. 1, brief nr. 3.
- ⁶ "...l'image pleine d'élan et d'essor de la liberté, mais celles des libertés calmes, passives, immuables, inscrites dans la Constitution" F. Stappaerts, *La colonne du Congrès à Bruxelles, notice historique et descriptive du monument*, Brussel, 1860, p. 37.
- ⁷ M. Warner, *Monuments and maidens. The allegory of the female form*, Berkeley, 1985, p. 21.
- ⁸ "sainte déesse" (...) "sans geste et sans éclat" (...) "c'est la force calme" L.H., 'La sculpture en Belgique', *L'Artiste, Journal de la littérature et des beaux-arts*, 15 juni 1853.
- ⁹ T. Cusack, 'Introduction' in T. Cusack en S. Bhreathnach-Lynch eds., *Art, nation and gender. Ethnic landscapes, myths and mother-figures*. Aldershot, 2003, p. 1. Zie ook S. De Beauvoir, *De tweede sekse, 1: feiten en mythen*. Utrecht, 1965, p. 310, noot 58.
- ¹⁰ P. Derom (ed.), *De beelden van Brussel*. Antwerpen, 2000.; J. Art en F. Seberichts (eds.), *Duurzamer dan graniet : over monumen-*

ten en Vlaamse Beweging. Tielt, 2003. M. Sterckx en L. Engelen, 'Between Studio and Snapshot: Belle-Époque Picture Postcards of Urban Statues', in: *History of Photography* 37, nr. 4 (2013), noot 18.

- ¹¹ "Pourquoi a-t-on élevé une statue à la princesse d'Épinoy? Sur-tout parce qu'elle a lutté pour un des plus grands principes de la société moderne : celui de la tolérance religieuse ; on lui a élevé une statue parce qu'elle a défendu la liberté de conscience contre ceux qui voulaient l'inquisition. Et la ville de Tournai a droit à la reconnaissance du pays pour avoir la première, dans une femme, obscure même si vous le voulez, glorifié le principe consacré par la Constitution : celui de la liberté de conscience!" *Annales Parlementaires, Chambre, 1872-73*. Brussel, 1873, p. 1395.
- ¹² T. Verschaffel, 'Een mannelijk hart in een vrouwelijk lichaam', in: *Het lichaam (m/v)*, K. Wils ed. Leuven, 2001, pp. 193-197.
- ¹³ "Son exécution en marbre serait une gloire pour la Belgique. Les trois personnages qui en constituent le sujet sortent de la banalité conventionnelle qui a présidé depuis des siècles à la personification ou au symbole de la Justice humaine." H. Coopman, *Juliana Dillens : tentoonstelling zijner werken*, Antwerpen, 1906, p. 18.
- ¹⁴ "Le groupe représente sous la figure d'un vieillard le Droit entre la Justice et la Clémence, celles-ci personnifiées par des femmes." "Il apparait, dans sa Dynamique, mâle, viril; ce n'est pas une déesse, Pallas-Athène, Thémis, Minerve, mais un Dieu, qui eût dû le symboliser" E. Picard, *Le Droit pur*, Paris, 1909, p. 202.
- ¹⁵ "une femme... non une déité pure et froide" (...) "un vieillard auguste, investi de toute la majesté d'un aréopagite" (...) "une expression d'anxiété mêlée de douceur profonde et de grave commiseration".
- ¹⁷ Zie o.a. de postkaart met "166. BRUXELLES – Palais de Justice – Le Groupe du Jugement de Salomon" als ondertitel voor Dillens' groep.
- ¹⁸ L. Nochlin, *Women, Art and Power and other essays*. Londen, 1994, p. 3.
- ¹⁹ "La Justice: l'homme juge s'inspirant du d. et de la clémence [sic]" Brief van J. Dillens aan A. Rodin van 26 mei 1889 [overschrijf], *Musée d'Orsay*, Paris, dossier J. Dillens. Met dank aan Jana Wijnsouw (UGent) voor deze informatie.
- ²⁰ "un vieillard lassé, qui demande à se reposer, que la justice même n'intéresse plus." E. Leclercq in: Note by E. Leclercq of December 23, 1899, State Archives in Belgium (ARA), *Bestuur Schone Kunsten overgedragen in 1957*, nr. 368.
- ²¹ "La figure du milieu m'a toujours paru et me paraît encore un véritable contresens." Ibidem. S. Orloff & Ernest Verlant, *Nouvel- le Biographie Nationale Belge*, II, pp. 384-387.
- ²² D. Pietersz., Giudice. Rechter, *Cesare Ripa's Iconologia of Uytbeeldinghen des Verstants, vertaald door Dirck Pietersz. Pers, Amsterdam 1644*. De facsimile ervan is ontleend aan: *Cesare Ripa. Iconologia of uytbeeldinghe des verstants. Met introductie van Jochen Becker*. Soest, 1971 (via dbnl.org).
- ²³ "Est-ce parce que le statuaire y avait remplacé la traditionnelle femme tenant une balance par l'Homme-juge austère, un Homme-juge ayant à sa droite et à sa gauche deux femmes debout : la Clémence et le Droit ?" E.-L. De Taeye, 'Julien Dillens', in : *Fédération artistique*, 1905, p. 106.
- ²⁴ In de Griekse mythologie een Titanide (dochter van Uranus en Gaea) en als raadgeefster van Zeus gekend om haar *themistes* of oordelen, vandaar haar link met het recht.
- ²⁵ "Il n'a point fait de sa Thémis une figure abstraite et excessivement allégorique (...) Son héroïne est humaine ; c'est une mère terrestre" S. Pierron, *Henri Bonquet*. Brussel, 1909, p. 84.
- ²⁶ "une mère jeune et heureuse, au lait généreux et nourrissant, aux prunelles claires". S. Pierron, *Henri Bonquet*, p. 79.
- ²⁷ P. Derom, *De beelden van Brussel*. Antwerpen, 2000, p. 131. Het was Bonquets testamentaire uitvoerder, de bekende Art Nouveau juwelier-beeldhouwer Philippe Wolfers (1858-1929), met wie Isidore de Rudder samenwerkte, die de marmeren versie van Bonquets werk uitvoerde. W. Adriaenssens & R. Steel, *La dynastie Wolfers de l'art nouveau à l'art déco*. Antwerpen, 2007.
- ²⁸ S. Pierron, *Henri Bonquet*, pp. 76-83.
- ²⁹ J.B. Malou, *Iconographie de l'immaculée conception de la très-sainte vierge Marie ou de la meilleure manière de représenter ce mystère*. Brussel, 1856, p. 114.
- ³⁰ M. Warner, *Enige onder de vrouwen. De maagd Maria, mythe en cultus*. Amsterdam, 1990.
- ³¹ "ceux qui ont voulu représenter ces « choses administratives » par leurs attributs traditionnels sont tombés dans la banalité, pour ne pas dire dans le grotesque" *La Décoration du nouvel hôtel de ville de Saint-Gilles*, in : *L'Art Moderne*, 1904, pp. 60-61.
- ³² In 1880, onder koning Leopold II, moest het *Parc du Cinquantenaire* ten oosten van de Brusselse historische binnenstad de vijftigste verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid herdenken. De enorme triomfboog (*l'Arc de triomphe du Cinquantenaire*) met drie arcaden en overvloedig beeldhouwwerk kwam er in 1905, voor de vijfenzeventigste verjaardag.
- ³³ red. Het naast elkaar plaatsen van zaken om daarmee een bepaald effect te bereiken.
- ³⁴ S. Pierron, *Henri Bonquet*, pp. 76-83.

© Kenan Van De Mierop

Juliana Dillens en Joseph Witterwulghé, Het recht, ca. 1904, marmer, Gemeentehuis Sint-Gillis (Brussel)

Stefan Huygebaert (1988) is kunsthistoricus (UGent, 2011) en voert een doctoraatsonderzoek naar de iconologie van recht en gerechtigheid in de Zuidelijke Nederlanden en België in de lange 19de eeuw, binnen de interuniversitaire attractiepool (IAP) *Justice and Populations* en als pre-doctoral fellow binnen de Minerva Research Group *The Nomos of Images* in het *Kunsthistorisches Institut in Florenz* (Max-Planck-Institut).

Contact: Stefan.Huygebaert@ugent.be

Religieuze genderconstructies: jezuiten en ‘jezuietessen’

Als historicae willen wij het belang aantonen van genderstudies voor de geschiedenis van de Kerk in het algemeen en voor die van de Kerk in het postrevolutionaire Frankrijk in het bijzonder. De mannelijke intellectuele elite ondergaat in de Eeuw van de Verlichting immers een ingrijpend proces van secularisering waardoor de Kerk zich genoodzaakt ziet om meer aansluiting te vinden bij armen en vrouwen. In het teken van de contrarevolutie worden er binnen de Kerk ettelijke nieuwe religieuze initiatieven gelanceerd.

Deze bijdrage bespreekt de praktijken van mannen en vrouwen die opereren binnen het erkende model van de Sociëteit van Jezus. Van welke middelen maken de betrokken mannen en vrouwen gebruik om invloed uit te oefenen op de maatschappij? Welke conflicten en welke vormen van samenwerking ontstaan er? Silvia Mostaccio schetst in het eerste deel van dit artikel het theoretische en methodologische kader en Sarah Barthélemy illustreert met twee casestudies de praktijk van dit model.

Bron: Archieven van de Jezus' Trouwe Gezellinnen, rue de la Santé, Dépôt, 2012.

Pensionaat van Jezus' Trouwe Gezellinnen in het Franse Nice, voorgesteld met de zegel van de Sociëteit van Jezus.

/ Silvia Mostaccio en Sarah Barthélemy /

Voorliggend artikel¹ geeft een stand van zaken van de epistemologische en historiografische uitdagingen in het lopend collectief onderzoek van Silvia Mostaccio et al.² Een onderzoek dat tracht te tonen hoe religieuze vrouwencongregaties na de opheffing van de **Sociëteit van Jezus** (zie kader), hebben geprobeerd om zich het ignatiaanse model toe te eigenen. De kern van dit onderzoek behelst de toe-eigening van en de veelvoudige (collectieve en individuele) identiteitsconstructies tegenover een veelvormig toonbeeld: **Ignatius van Loyola** (zie kader) en zijn Sociëteit van Jezus. Dit onderzoek focust specifiek op de studie van vrouwencongregaties gebaseerd op dit jezuïtische model, met name congregaties die het licht zien tijdens de **opheffing** (zie kader p.11) van de Sociëteit van Jezus (1773-1814) of na haar restauratie in het Franse rijk, waartoe op dat moment ook Rome, Spanje, Engeland en de Amerikaanse kolonies behoren.

Ten tijde van de opheffing van de Sociëteit, een intens maar kort moment tussen de Revolutie en de Restauratie (1814-1830) en een keerpunt in de Europese geschiedenis, ont-

staan congregaties gewijd aan meisjesonder-richt en aan andere activiteiten, zoals de individuele vorming door Loyola's *Geestelijke Oefeningen* en de werken van barmhartigheid. Deze initiatieven zijn de vrucht van samenwerking tussen vrouwen en ex-jezuïeten of andere 'ignatiaanse' geestelijken (die zich laten

inspireren door de religieuze visie van Ignatius). Deze congregaties zijn geïnspireerd door het theoretisch model (dat bestaat uit de normatieve bronnen, zoals de Constituties³ en de Regel⁴) en door de apostolische⁵ praktijken van de Sociëteit van Jezus.

Het is dan ook noodzakelijk te onderzoeken

Sociëteit van Jezus

De *Societas Iesu* of jezuïetenorde is een internationale mannelijke katholieke orde in 1534 in Parijs opgericht door Ignatius van Loyola en een aantal van zijn volgelingen. In 1540 wordt de orde goedgekeurd door Paulus III. De leden gehoorzamen dan ook rechtstreeks aan de paus en worden geleid door een Generaal-Overste. Jezuiten leven niet exclusief in kloosters, hoewel het een kloosterorde is. Hun leuze is *Ad maiorem Dei gloriam* ('Tot meerdere eer van God').

Ignatius van Loyola

sacred-texts.com

De Spanjaard Ignatius van Loyola (1491-1556) is de stichter van de jezuïetenorde Sociëteit van Jezus. Als edelman wordt hij geboren op kasteel Loyola bij Azpeitia (Baskenland). Wanneer hij als jonge officier gewond raakt tijdens een belegering, wordt hij op zijn ziekenbed geïnspireerd door geestelijke literatuur. Hij breekt met zijn vroegere leven om zich te wijden aan God. Hij studeert theologie en legt de gelofte van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid af. Hij is de auteur van de *Exercitia Spiritualia* (*Geestelijke Oefeningen*): een leidraad van gebeden, meditatie en spirituele oefeningen. Hij schreef de *Exercitia* in 1522-1524 en de eerste druk verscheen in 1548. In 1622 wordt Ignatius heilig verklaard.

in welke mate de interacties tussen mannen en vrouwen en vervolgens tussen mannen- en vrouwengeloofsgemeenschappen, vorm hebben gegeven aan een sociaal netwerk met een eigen hiërarchie en waarden en om na te gaan hoe dit sociaal netwerk een nieuwe historische realiteit (zoals de onderwijzende congregaties) tot gevolg heeft gehad.

Op het moment dat de ‘Sociëteit van de mannen’ (de jezuïeten) ophoudt te bestaan, kunnen de ‘jezuïetessen’ het daglicht zien. Hen bestuderen staat ons toe wat te krijgen op een van de meest vernieuwende modaliteiten in het optreden van deze vrouwelijke ‘Sociëteit buiten de Sociëteit’. Zij zal een blijvende rol in de geschiedenis van de ignatiaanse organisatie en haar politieke doelstellingen spelen.

‘Actieve’ religieuzen: mannen, maar ook vrouwen

Het is duidelijk dat ingrijpende gebeurtenissen als de Franse Revolutie en, op een geheel ander niveau, het verbieden van de Sociëteit van Jezus in 1773, steeds de rol van individuen en gemeenschappen, evenals hun verhouding tot de modellen, in vraag stellen. Voor de historicus “is de gebeurtenis steeds een breuk, een verandering van situatie, en een opening naar andere mogelijkheden. Zij kan de verloskundige zijn van andere genderverhoudingen, en de wegbereider van nieuwe evenwichten.”⁶

De opheffing van de Sociëteit van Jezus (1773-1814)

De Sociëteit van Jezus wordt opgeheven door de pauselijke breve *Dominus ac Redemptor* (red. ‘Heer en Verlosser’) in 1773. De opheffing is het gevolg van het heersende anti-jezuïtisme van de achttiende eeuw en van meerdere veelzeggende twisten, zoals de onenigheid over de Chinese rituelen (over de aanpassing van kerkelijke rituelen tijdens missies) of de Paraguayaanse reducties (jezuïtische missieposten). Hieruit volgt de sluiting van professenhuisen, seminaries, colleges, residenties en kerken. Sommige vorsten weigeren dat de pauselijke breve op hun grondgebied wordt afgekondigd en vangen de vluchtende jezuïeten op (met name Wit-Rusland).

Jezuïetessen

Ignatius de Loyola kon van paus Paulus III gedaan krijgen dat de Sociëteit van Jezus nooit een vrouwelijke afdeling zou ontwikkelen. In de geschiedenis zijn er nochtans meerdere pogingen tot ‘vervrouwelijking’ van de Sociëteit (met apostolische praktijk zonder kloosterinsluiting). De meest bekende is de congregatie van Mary Ward (zie kader p.12) in Engeland, in de zestiende en zeventiende eeuw.

Zie L. Lux-Sterritt, ‘Mary Ward et sa Compagnie de Jésus au féminin dans l’Angleterre de la Contre-Réforme’, in: *Revue de l’histoire des religions*, 2008, 3, pp. 393-414.

Bron: Archieven van Jezus' Trouwe Gezellinnen, rue de la Santé, Boite 1357.

De eerste reis van de Moeder-Oversten van Jezus' Trouwe Gezellinnen naar Canada, 1883. Op het bijchrift staat dat een van de karren defect raakte en de gids moest dat herstellen. De vrouwen kampeerden in de tussentijd en het hout was moeilijk aan te steken, omdat het nat was.

Er is echter ook een rechtstreekser verband met de organisaties van religieuze vrouwen die ons hier interesseren. Onderzoeker Sarah Curtis beargumenteert uitvoerig de mogelijkheden die ontstaan door de teloorgang van het traditionele monastieke leven in Frankrijk naar aanleiding van de Revolutie. Een nieuwe religieuze invulling voor vrouwen is nodig, waarbij zij een resoluut actief leven zullen leiden. De impact van deze verandering op het vlak van de sociale rol van religieuze vrouwen is indrukwekkend in Frankrijk evenals in de rest van Europa.⁷ Zoals onderzoeker Eric Sui-re (2011) stelt, neemt deze verandering bovendien plaats in een opmerkelijke context van “vijandige co-existentie van tekenen van een religieuze leegloop en van massale kerstening”.⁸ De terugloop van het praktiserende katholicisme (bij de elite) gaat hand in hand met de opkomst van de zusters van liefdadigheid en van broederschappen met nieuwe toewijding, “ter bevestiging van nieuwe gemeenschaps- en individuele praktijken”.

Het is binnen dit dynamische kader dat de mannen en vrouwen waarvan sprake, in het ignatiaanse model een werkbaar instrument voor het herscheppen van een meervoudige individuele en collectieve identiteit vinden. De belangrijkste vraag in ons onderzoek naar de vrouwelijke ‘Sociëteit van Jezus buiten de Sociëteit’ is niet zozeer de mate van ‘trouw’ aan Ignatius en zijn stichting, noch de al dan niet directe samenhang met de Sociëteit van Jezus zelf. We willen in de eerste plaats begrijpen en verhalen wat het betekent om een ‘lid van de Sociëteit’ of ‘een meisje van onze vader Ignatius’ te zijn. Zo kunnen de legitimering en actiemogelijkheden van vrouwen die

op zoek zijn naar nieuwe vormen van zichtbaarheid in de wereld en naar uitdagingen centraal komen te staan. Het vormingsproces van een dergelijke identiteitsconstructie dient bestudeerd te worden als het resultaat van interacties tussen mannen en vrouwen. Hierbij baseren we ons op concrete uitingen: de instellingen en de discursieve praktijken.⁹ Identiteit en handelen bouwen zich op in wisselwerking en in meerdere religieuze instellingen naar ignatiaans model, elk met een eigen praktijk om de instellingen en de spiritualiteit te beheren. Dit model is slechts een middel om iets nieuws op te bouwen en afstand te nemen van het traditionele religieuze vrouwenleven in kloosters.

Om deze toe-eigening van het ignatiaanse model door mannen en vrouwen in de periode tussen de Revolutie en de Restauratie ten volle te begrijpen is het nodig een dubbele chronologie te hanteren. Die vloeit voort uit gebeurtenissen op de korte en de lange termijn.

Directe gebeurtenissen en de lange termijn

Langs de ene kant dienen we op het scharniermoment tussen de achttiende en negentiende eeuw de impact te registreren van gebeurtenissen als het verbieden van de Sociëteit van Jezus, de Franse Revolutie, de Terreur (circa 1792-1794), de napoleontische periode (1799-1815), het herstel van de Sociëteit en de (politieke en religieuze) Restauratie, evenals vele andere feiten die concrete gevolgen hebben voor de vrouwencongregaties. Hierover volgt later meer.

Langs de andere kant brengt een tweede chronologische sequentie, de strijd op lange ter- >>

mijn, ons een bredere interpretatiesleutel. Deze kan betekenis geven aan de institutionele gebeurtenissen aangaande genderconflicten tussen mannen en vrouwen in diezelfde periode.

Het eerste conflictniveau: de religieuze vrouweninstelling versus het mannelijke centrale gezag

De specifieke machtspeken die ons interesseren, en die bestudeerd dienen te worden aan de hand van individuele én collectieve praktijken en geschriften, vinden plaats op drie verschillende macht- en conflictniveaus. Het eerste conflictniveau behelst de religieuze vrouweninstellingen enerzijds en het mannelijke centrale gezag vanuit Rome anderzijds. Binnen dit kader kijken we naar het optreden van de algemene vrouwelijke overste, die naar het voorbeeld van de Sociëteit van Jezus, autonoom haar Instituut (*red.* religieuze instelling) beheert.

Vele religieuze vrouweninstellingen volgen het jezuïtische model, maar met verschillende gradaties van aanpassing.¹⁰ Vrouwen zijn niet de enigen die zich laten inspireren door de jezuïeten; ook mannen stichten religieuze instellingen naar het model van de oude Sociëteit – vooral tijdens de verbodsperiode. Uit de verschillende paden die deze organisaties bewandelen valt geen constante af te leiden. Ondanks hun verschillende canonieke statuten vormen zij tegenwoordig de ‘ignatiaanse familie’ of het ignatiaanse netwerk. Hiertoe behoren instellingen voor het gewijde leven zoals kloosters, gemeenschappen voor het apostolische leven, evenals lekenverenigingen voor niet gewijde personen. Wat zij wel gemeenschappelijk hebben zijn de *Geestelijke Oefeningen* en in het merendeel van de gevallen de apostolische werking van de Sociëteit.

Jezus’ Trouwe Gezellinnen (1820)

Jezus’ Trouwe Gezellinnen bijvoorbeeld, volgen het jezuïtische model bijna volledig. Zij worden gesticht in Amiens, in 1820, enkele jaren na het herstel van de Sociëteit. Een stichtingsdatum waarvan de symboliek sterk wordt gebruikt: het is een orde die de repressie heeft overleefd. Wanneer we de Trouwe Gezellinnen

Bron: Archieven van Jezus' Trouwe Gezellinnen, rue de la Santé, Boite 1 357.

De eerste reis van de Moeder-Oversten naar Canada, 1883. Op het bijschrift staat dat het om de Sint Ignatius-kerk gaat, op de kaap met dezelfde naam, op de rechteroever van de rivier Saint-Laurens.

analyseren vanuit het hierboven genoemde eerste conflictniveau – dat van de stichters tegenover de religieuze overheden – merken we dat de voornaamste autoriteit waarmee deze vrouwen worden geconfronteerd het pausdom is.

De problemen die Jezus’ Trouwe Gezellinnen ondervinden op hun pad, met name de sterke jezuïtische oppositie, nopen stichtster **Marie Madeleine de Bengy**¹¹ in de jaren na de oprichting tweemaal naar Rome te reizen (in 1826 en in 1837). Ze bepleit er bij de paus het bestaansrecht van haar congregatie. Haar eerste reis, die de toelating van haar gemeenschap (die paus Leo XII hen in een Latijnse brief reeds heeft toegestaan) tot doel heeft, leidt tot een grondig onderzoek naar hun Regelen (leeftichtlijnen van de orde) en tot een verder onderzoek naar de Constituties (leefregel van de jezuïeten). Jezus’ Trouwe Gezellinnen worden er vervolgens van beschuldigd zich de Constituties en de Regelen van de Sociëteit van Jezus te hebben toegeëigend, evenals een naam die hen niet toekomt. Vrouwelijke jezuïeten of ‘jezuïetessen’ bestaan immers niet.

Het is niet de eerste keer dat vrouwen zich het jezuïtische model toe-eigenen en het is ook niet de eerste keer dat dit weerstand oproept. Zo wordt **Mary Ward** bijvoorbeeld enkele maanden opgesloten door de inquisitie en beschuldigd van ketterij. Een aanklacht waarvan ze uiteindelijk wordt vrijgesproken. In 1631 verklaart paus Urbanus VIII de instelling van Ward zelfs schadelijk voor de Kerk.

Dit wijst op een voortzetting van de wil van Ignatius van Loyola en diens expliciet verbod op de uitbouw van een vrouwelijke afdeling van de Sociëteit van Jezus. Hij stelt:

“Gezien de leden van deze Sociëteit ook be-

reid moeten zijn om in de gehele wereld te reizen, daar waar de Paus of hun overste heen zendt, moeten ze zich niet inlaten met geestelijk werk en nog minder zich belasten met vrouwelijke religieuzen of andere vrouwen – wie zij ook zijn – om hen de biecht te horen of ze te leiden. Niets belet hen echter om, in een bijzonder geval, uitzonderlijk de biecht te horen in een klooster.”¹²

De Trouwe Gezellinnen van Jezus trachten echter geen vrouwelijke afdeling van de Sociëteit van Jezus te vormen. Zij ontwikkelen hun instelling wel degelijk buiten de autoriteit van de Generaal-Overste van de Sociëteit.

Een tweede Romereis blijkt noodzakelijk voor De Bengy en Jezus’ Trouwe Gezellinnen. De aanbeveling van de Heilige Congregatie (*red.* een onderdeel van de Romeinse Curie, het bestuursapparaat van de Paus) verplicht De Bengy om voor het gebruik van de Constituties de toestemming van de Sociëteit van Jezus te

Marie Madeleine de Bengy (1781-1858)

Victoire de Bengy wordt geboren in het Franse Châteauroux. Een jaar na haar huwelijk (1804) met Joseph de Bonnault d’Houët,

wordt zij weduwe, kort voor de geboorte van haar zoon. In 1815 biedt zij onderdak aan de jezuïet Joseph Varin (1769-1850) en hij wordt haar spirituele leider. In 1820 sticht zij Jezus’ Trouwe Gezellinnen en neemt zij de naam Marie Madeleine aan.

Mary Ward (1585-1645)

Mary Ward wordt in Ripon (Noord-Engeland) geboren. Van kinds af aan voelt zij zich geroepen voor een leven ten dien-

ste van God en de religieuze visie van Ignatius van Loyola is een grote inspiratie. Ward is zeer actief en sticht de Congregatie van Jezus, de vrouwenorde Zusters van Loreto en zij opent eveneens meisjesscholen. Wards volgelingen leven niet binnen de kloostermuren.

verkrijgen. Na een lange wachtperiode waarbij meerdere verslagen worden uitgewisseld en een vruchteloze ontmoeting met de Generaal-Overste van de Sociëteit, ontmoet De Bengy de paus. Zij krijgt zijn goedkeuring voor de Regel, de Constituties en voor de naam van de congregatie. Hierop verbiedt de Generaal-Overste jezuïeten om betrekkingen te onderhouden met Jezus' Trouwe Gezellinnen.

Deze casus legt de vinger op een aantal gevoelheden. Er is de kwestie van het al dan niet bestaan van een overtreding door Mary Madeleine de Bengy en haar orde. De bindende teksten worden door De Bengy dan wel met goedkeuring van de jezuïet Joseph Varin overgenomen, maar dat is niet de kern van het probleem. De stichtster heeft in haar verslagen namelijk meermaals zeer duidelijk haar verlangen om jezuïet te worden geformuleerd en om ook als dusdanig te mogen handelen: "Plotseling ontrolde zich voor mij wat God van mij verlangde: 1) jezuïet te zijn, 2) een instelling voor de opvoeding van kinderen te stichten, 3) retraites en missies te organiseren".¹³ Zo'n programma verlegt van begin af aan de grenzen van de vrouwelijke bewegingsvrijheid in die periode. De Bengy's verlangen op zich verklaart ook haar ijver om de stichtingsakten van Jezus' Trouwe Gezellinnen aan te passen voor haar congregatie.

Alvorens haar tweede pauselijk ontmoeting, moet de stichtster haar project verdedigen tegenover verschillende geestelijken uit de rooms-katholieke hiërarchie. Zij menen dat De Bengy de paus tijdens haar eerste bezoek heeft misleid door hem de Constituties – die zogezegd 'vrouwen niet betamen' – niet voor te leggen. De Bengy verdedigt zich in haar verslagen door eraan te herinneren dat zij mondeling aan de paus heeft bericht dat haar geloofsgemeenschap de jezuïtische Regel en Constituties volgt. In antwoord op het verslag van Rozaven, de secretaris-generaal van de Sociëteit van Jezus, schrijft zij: "Men kan nu niets meer weglaten uit de Constituties zonder ons schade te berokkenen en onrecht aan te doen, aangezien er niets overbodig aan is."¹⁴

De argumenten die De Bengy aanhaalt tijdens de ontmoetingen met de paus en met de Generaal-Overste van de Sociëteit onthullen niet alleen de religieuze inzet van deze machtsstrijd. Het gaat eigenlijk over het statuut van de vrouw en de rol die zij binnen de godsdienstbeleving moet spelen.¹⁵ De Gezellinnen stellen genderrollen daadwerkelijk in vraag waarop de conventionele instituten hen erop wijzen dat het onmogelijk is voor vrouwen om verantwoordelijkheid te dragen in zaken die traditioneel mannen toekomen. Iets wat Jezus' Trouwe Gezellinnen wel degelijk doen door zich het jezuïtische model eigen te maken.

Het tweede conflictniveau: het gewetensgesprek met de vrouwelijke overste

Een tweede conflictniveau focust zich op een welbepaald onderdeel van het bestuur en de organisatie die eigen is aan alle vrouwelijke

congregaties: het gewetensgesprek met de vrouwelijke overste. Deze praktijk is erg omstreden bij de rooms-katholieke én plaatselijke autoriteiten, want ze stelt de macht van de biechtvader in vraag en bijgevolg het mannelijke middelaarschap met God, dat via de sacramenten (waaronder de biecht) hoort te verlopen.

De Dochters van het Hart van Maria (1791)

Een andere congregatie van de ignatiaanse familie, zijn de Dochters van het Hart van Maria. In 1791, in volle Terreur, opgericht door **Adélaïde Champion de Cicé**,¹⁶ met de steun van de jezuïet Pierre de Clorivière. Deze gemeenschap toont ons duidelijk het verschil tussen een roeping geopenbaard aan een man of aan een vrouw. De relatie tussen Cicé en Clorivière is zeer klassiek en beantwoordt aan alle regels van spirituele begeleiding. Clorivière stelt het plan voor deze nieuwe vrouwelijke gemeenschap op en acht Cicé de meest geschikte persoon om het project leven in te blazen.

Zij is echter van zins om een congregatie te stichten die toestaat om een leven als religieuze te leiden en eveneens "een voet in de profane wereld te houden", en aldus een volwaardig religieus leven buiten de kloostermuren aan te bieden. Cicé licht haar visie op een religieuze gemeenschap toe aan Clorivière.

Ondanks meerdere pogingen in andere congregaties in kloosters – met name bij de **visitandinnen** van het Colombier-klooster in Rennes en bij de **karmelietessen** – wenst zij het religieuze leven te koppelen aan liefdadigheid buiten het klooster. Ze hoopt zo 'aan Gods specifieke wil voor haar' te voldoen. Zij weigert de traditionele kloosterrol op te nemen, ondanks het negatief advies van Clorivière en voorgaande spirituele begeleiders.

Uiteindelijk brengen Clorivière en Cicé het project voor een ignatiaanse geïnspireerde congregatie toch samen tot een goed einde – inclusief het actiemodel buiten de kloostermuren – hoewel Clorivière de jonge congregatie later afstand zal doen nemen van de Sociëteit van Jezus.¹⁷

Het derde conflictniveau: vrouwen bedreigen de exclusiviteit van mannen in apostolische taken

Het derde conflictniveau is veel moeilijker te vatten. De machtsstrijd wordt hier gevoerd via de toe-eigening van de ignatiaanse praktijk en is gelinkt aan onderricht en aan de doorlopen- de vorming van volwassen vrouwen door de Geestelijke Oefeningen. Dit conflictniveau weerspiegelt de angst van mannen om zich in bepaalde apostolische taken vervangen of begeleid te zien door vrouwen.

Het volgende initiatief van Jezus' Trouwe Gezellinnen (de eerste congregatie die we bespreken) is een mooie illustratie van dit conflictniveau. Onder aanvoering van stichtster De Bengy worden er spirituele retraites 'door

Adélaïde Champion de Cicé (1749-1818)

Adélaïde-Marie Champion de Cicé wordt geboren in Rennes. Haar familie behoort tot de hoge Franse aristocratie. In 1787 ont-

moet ze de jezuïet Pierre-Joseph Picot de Clorivière (1735-1820) en ze sticht tijdens de Terreur de Dochters van het Hart van Maria. Het is een geheime orde, gekenmerkt door de afwezigheid van uiterlijke religieuze kenmerken. De Cicé wordt opgesloten in 1799, maar vrijgelaten nog voor ze zich heeft verantwoord voor haar 'religieuze' daden. Tijdens het proces in 1801, wordt ze vrijgesproken. Ze sterft in Parijs.

Visitandinnen behoren tot de *Ordo Visitatio Mariae* (Orde van Maria Visitatie). Deze vrouwelijke kloosterorde werd in 1610 in het Franse Annecy door Fransiscus van Sales en Jeanne de Chantal opgericht. Zij staan in voor een christelijke meisjesopvoeding

Karmelietessen zijn vrouwelijke leden van de *Ordo Carmelitarum*, een rooms-katholieke bedelorde. De orde werd naar de berg Karmel in Israël genoemd, waar zij haar oorsprong vond.

vrouwen voor vrouwen' georganiseerd. Een dergelijk initiatief zou praktijken die uitsluitend door mannen worden beoefend, openen voor burgervrouwen. Ignatiaanse spirituele retraites voor vrouwen bestaan al ruim een eeuw in het Franse Vannes en zij worden zowel door de Kerk als door de burgerlijke overheid erkend. De Gezellinnen echter bieden de beroemde Oefeningen aan met – volgens de religieuze overheid als nieuwe dimensie – de geestelijke begeleiding door vrouwen.

In 1837 moet Bengy haar werk met de retraites verantwoorden bij de jezuïet Zechinelli, belast met het opstellen van een rapport over Jezus' Trouwe Gezellinnen. Deze laatste meent dat het aanvaardbaar is voor de Gezellinnen om een maaltijd en onderdak te verschaffen, maar dat de spirituele begeleiding het monopolie van de mannelijke kerkelijke oversten moet blijven.

Het door De Bengy voorgestelde retraiteconcept is niet zo uitzonderlijk in Frankrijk. Andere vrouwelijke religieuze congregaties maken in de negentiende eeuw de organisatie van retraites zelfs tot hun hoofdactiviteit. Het is echter wel vernieuwend in andere delen van Europa, zoals in het Zwitserse Carouge. De retraites vinden uiteindelijk in alle huizen van Jezus' Trouwe Gezellinnen bijval en kennen een groot succes. De praktijk zet zich voort gedurende de negentiende eeuw.

De officiële opschorting (in 1837) van de nochtans bloeiende retraites voert ons terug >>

Bron: *Exercitia spiritualia S.P. Ignatii Loyolae*, Parijs, e Typographia Regia, Parijs, 1644. (Latijnse uitgave van de 'Geestelijke Oefeningen')

De Geestelijke Oefeningen van Ignatius (Latijnse uitgave van 1644)

- ⁷ S. Curtis, *Civilizing Habits. Women Missionaries and the Revival of French Empire*. Oxford, 2010.
- ⁸ E. Suire, *Sainteté et Lumières. Hagiographie, spiritualité et propagande religieuse dans la France du XVIIIe siècle*. Parijs, 2011, deels, p. 16.
- ⁹ A. Bidet-Mordrel, *Les rapports sociaux de sexe*. Parijs, 2010.
- ¹⁰ Ondanks het verbod van 1773 tot 1814 zijn dat er nu ongeveer 250. Een twintigtal instituten werden opgericht tussen de stichting van de Sociëteit en de opheffing ervan in 1773, een vijftiental tijdens de verbodsperiode (tussen 1773 en 1814), en meer dan 200 van 1814 tot nu. Zie G. Rocca, 'Jesuits and Jesuitesses', in: *L'Osservatore Romano Weekly Edition in English*, 7-14 augustus 2013, p. 6.
- ¹¹ P. Calliari, 'Bengy, Marie-Magdeleine Victoire de', in: *Dizionario degli Istituti di Perfezione*, vol. I. Rome, 1974, col. 1360-1362.
- ¹² Ignatius van Loyola, *Écrits*, red. M. Guiliani. Parijs, 1991, p. 538.
- ¹³ Faithful Companions of Jesus, Generalate Archives, Gumley House, Isleworth, Londen, *Mémoires de la vénérable Marie Madeleine Victoire de Bengy de Bonnault d'Houët*, getypte kopij voor extern gebruik, p. 11.
- ¹⁴ Faithful Companions of Jesus, Generalate Archives, Gumley House, Isleworth, Londen, *Réponse de Madame d'Houët aux difficultés soulevées par le mémoire du P. Rozaven, assistant général de la Compagnie de Jésus*, in: *Mémoires*, nr.10.
- ¹⁵ Archieven bewaard in het generaalshuis van Jezus' Trouwe Gezellinnen, Gumley House, Isleworth, Londen.
- ¹⁶ Zie M.L. Rameri, 'Cicé, Adélaïde Champion de', in: *Dizionario degli Istituti di Perfezione*, vol. II. Rome, 1975, col. 1020-1021.
- ¹⁷ Dit blijkt uit de documenten die de geschiedenis van de Dochters van het Hart van Maria schetsen, bewaard in het huis in Parijs (rue Notre-Dame des Champs).
- ¹⁸ M. Murphy, in: *Reflections on the Life of Marie Madeleine d'Houët. Foundress of the Faithful Companions of Jesus*, Gumley House, Isleworth, Londen, private oplage, pp. 271-281.

naar de vraag over de rol van de religieuze overheid. De Bengy kan genieten van de steun van de plaatselijke bisschop d'Orcet. In 1830 organiseren Jezus' Trouwe Gezellinnen nog zesmaal per jaar achtdaagse retraites voor ongeveer 80 Gezellinnen.¹⁸ De opvolger van d'Orcet is minder inschikkelijk en verbiedt de retraites voor 'profanen' (vrouwen van buiten de orde). Maar in Carouge toont de bisschop van Lausanne en Genève zich zeer bemoedigend en het aantal deelnemers blijft de hele negentiende eeuw stijgen.

Hieruit blijkt dus dat het succes van de onderneming enerzijds afhangt van de machtsverhouding tussen de stichtster en de plaatselijke bisschop, anderzijds van de perceptie die deze laatste heeft van het werk verricht door Jezus' Trouwe Gezellinnen tijdens die retraites. Voor mannen staat de exclusiviteit van hun apostolische rol op het spel, waardoor zij steeds opnieuw de bekwaamheid van vrouwen in vraag stellen.

Conclusie

Deze drie dossiers over het religieuze leven hebben gewichtige gevolgen voor de deelname van vrouwen aan de kerkelijke politiek. Het gaat om institutionele elementen ontleend aan de ignatiaanse traditie, die stappen zijn in de richting van een progressieve stellingname van vrouwen tegenover het mannelijke gezag,

waarbij zij een andere machtsuitoefening opeisen. Uiteraard gaat het eveneens over de elementen die het meest problematisch waren (op niveau van het pausdom in Rome en op het niveau van de heropgestarte Sociëteit), bij de goedkeuring van de Constituties van nieuwe congregaties. Dit institutionele parcours weerspiegelt de lange duur van een genderconflict, dat in de loop der eeuwen steeds bewuster wordt gevoerd. ///

Noten:

- ¹ Deze paper werd oorspronkelijk gepresenteerd najaar 2013 op het Sophia colloquium 'Genderstudies: een genre apart?'. Dit artikel is vertaald uit het Frans. De citaten uit andere werken kunnen vrije vertalingen zijn.
- ² Cfr. de internationale workshop *Appropriations et constructions identitaires. Le modèle ignatien dans les congrégations des hommes et des femmes après 1773. Europe et Amériques*, Université Catholique de Louvain, 8-10 juli 2013. Zie ook *Echelles de pouvoir, rapports de genre. Femmes, jésuites et modèle ignatien dans le long XIXe siècle*. Silvia Mostaccio, Marina Caffiero, Jan De Maeyer, Pierre-Antoine Fabre, Alessandro Serra, eds. Louvain-la-Neuve, Presses Universitaires de Louvain, 2014.
- ³ red. De Regel (zie volgende noot) werden vaak Constituties toegevoegd die meer gedetailleerde regelingen bevatten voor de dagelijkse gang van zaken, bijvoorbeeld in een klooster of voor een lid van een orde. De Constituties beschrijven bijvoorbeeld het vereiste gedrag.
- ⁴ red. De Regel is het geheel van leefregels waar de leden van een orde zich als gemeenschap naar moeten richten.
- ⁵ red. Apostolisch betekent hier vooral het verkondigen van het geloof, zoals de eerste apostelen rondom Jezus dat deden.
- ⁶ M. Berengère en L. Capdevila, *Genre et événement. Du masculin et du féminin en histoire des crises et des conflits*. Voorwoord van M. Zancarani-Fournel. Rennes, 2006, deels, p. 10.

Silvia Mostaccio (1969) is professor Vroegmoderne Tijd aan de Université Catholique de Louvain. Zij is geïnteresseerd in culturele geschiedenis met de invalshoek van religie en gender. Mostaccio heeft veel onderzoek gedaan naar de Sociëteit van Jezus.

Contact: silvia.mostaccio@uclouvain.be

Sarah Barthélemy (1990) is doctoraatsstudent aan de Université Catholique de Louvain en EHESS (Paris). Silvia Mostaccio is een van haar promotoren. Het onderwerp van haar doctoraat is de manier waarop de Dochters van het Hart van Maria (1791) en Jezus' Trouwe Gezellinnen (1820) tussen de Revolutie en de Restoratie jezuïtische modellen aanwenden voor vrouwen.

Contact: sarah.barthelemy@uclouvain.be

De geschiedenis van borstkanker, 1700-2000

Van zwarte gal tot Pink Ribbon

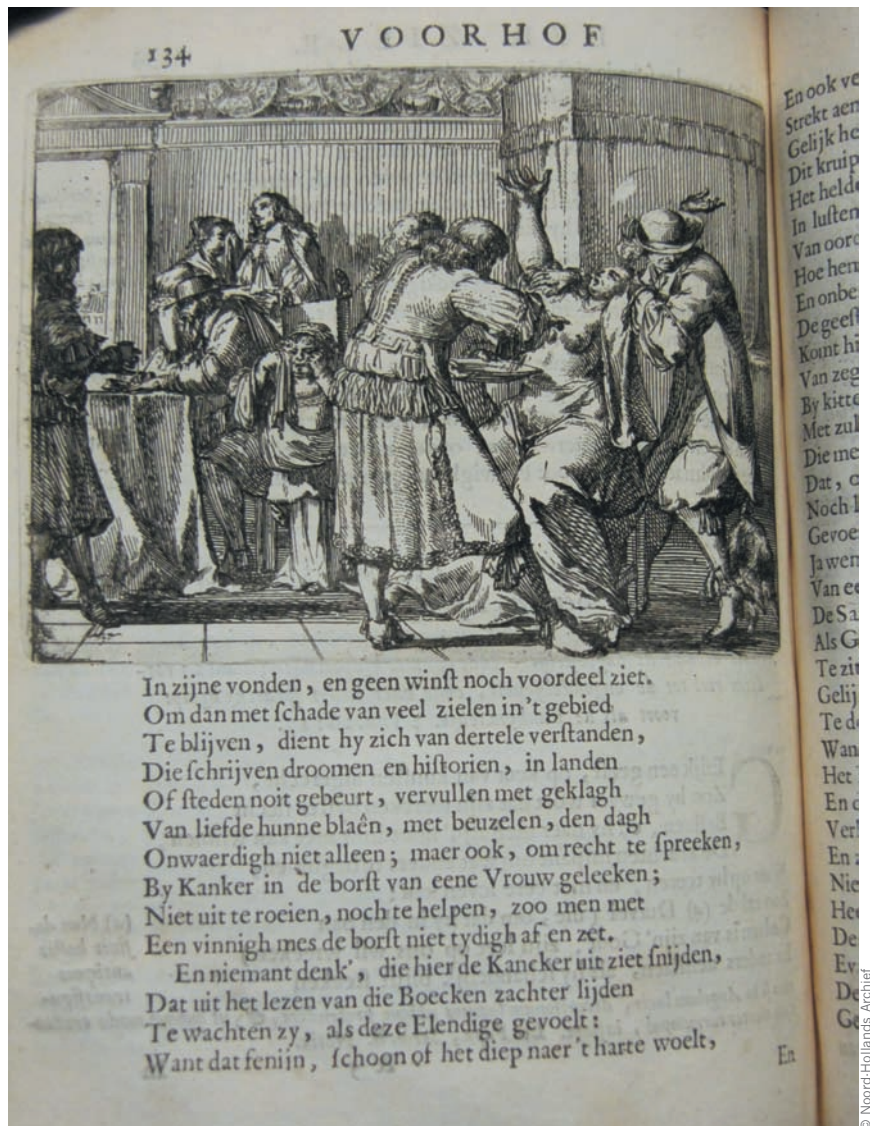
De sterke zichtbaarheid van organisaties als Pink Ribbon¹ geeft aan dat het taboe op borstkanker is doorbroken. Dat gebeurde pas rond 1975, onder invloed van de vrouwenbeweging. In de negentiende en een groot deel van de twintigste eeuw was de kankerpatiënt onmondig en overgeleverd aan de mening van de chirurg. Dat was niet altijd zo: in de achttiende eeuw kenmerkte de relatie tussen arts en patiënt zich door meer gelijkwaardigheid en hadden vrouwen invloed op hun behandeling.

/ Willemijn Ruberg /

Al in de oudheid zijn gevallen van borstkanker bekend. Lang was borstkanker de bekendste vorm van kanker omdat deze zicht- en voelbaarder was dan andere vormen van kanker. Kanker werd dan ook vooral met vrouwen geassocieerd. Tot de negentiende eeuw werd de oorzaak en de behandeling van (borst)kanker voornamelijk beschreven vanuit het paradigma van de humeurenleer, dat werd vervangen door het moderne wetenschappelijke beeld van het lichaam als samengesteld uit weefsels en cellen. In de twintigste eeuw kwam de genetica op naast de celbiologie en de biochemie. Verscheidene medici met een interesse voor geschiedenis schreven over de vooruitgang in de ontdekking van de aard van kanker en van nieuwe geneesmiddelen en therapieën.² Genderhistorici zijn meer geïnteresseerd in de rol van denkbeelden over vrouwelijkheid bij de interpretatie van borstkanker, met betrekking tot de relatie tussen arts en patiënt en de invloed van de vrouwenbeweging op de behandeling van deze ziekte. In dit artikel schets ik de samenhang tussen borstkanker en historisch veranderlijke ideeën over vrouwen, alsmede de rol van deze vrouwelijke patiënten zelf in de periode 1700-2000.

De achttiende eeuw: de humeurenleer

Tot in de achttiende eeuw was de humeurenleer uit de Oudheid van grote invloed op de medische wetenschap, maar ook op het denken over ziekte, gezondheid en karakter in het algemeen. Hippocrates en de Grieks-Romeinse arts Galenus dachten dat het lichaam opgebouwd was uit vier sappen of humeuren: bloed, flegma (slijm), zwarte gal en gele gal. Een gezond lichaam had een evenwichtige verdeling van deze sappen.

Romeyn de Hooghe: mastectomie (1667) in F. van Hoogstraten, *Voorhof der ziele*. Rotterdam, 1667, p. 134

Een overwicht van een van deze humeuren veroorzaakte ziekte. Een tumor werd gezien als een teveel aan zwarte gal, dat ergens in het lichaam vast kwam te zitten en via een zweer tot uitbarsting kon komen. Aangezien de humeuren ook het karakter van mensen bepaalden, en iemand met een grote hoeveelheid zwarte gal een melancholicus was, volgde hieruit dat, aldus Galenus, veel patiënten met kanker depressief waren en dat melancholici vatbaarder waren voor deze ziekte.

Volgens de humeurenleer was de vrouw een koud en vochtig wezen, in tegenstelling tot de droge, warme man. Het weefsel in de borsten

van de vrouw werd daarom beschouwd als sponzig materiaal, dat makkelijk slechte humeuren kon opzuigen. Bovendien waren vrouwen vatbaar voor geblokkeerde vloeistoffen in hun lichaam, veroorzaakt door bijvoorbeeld een slecht functionerende menstruatie, die konden transformeren in ziekelijk makende sappen. Menstruatiebloed kon in deze optiek worden geconverteerd in moedermelk. Hippocrates dacht daarom dat de borsten door de menopauze volliepen met bloed en knobbels die zich ontwikkelden tot kanker. Mede door deze ideeën werd kanker lang met borstkanker geassocieerd.³

>>

Van Hippocrates komt ook het onderscheid tussen een 'scirrhus' en een tumor, een onderscheid dat tot in de achttiende eeuw vaak werd gebruikt. Toch is niet altijd even duidelijk wat dat onderscheid precies inhoudt. Soms werd met 'scirrhus' een hard aanvoelende tumor bedoeld, soms een goedaardige tumor. Andere artsen wezen erop dat een 'scirrhus' dieper gelegen en pijnloos was, terwijl een carcinoom aan de oppervlakte lag en gemakkelijk open zou kunnen breken.

Vanaf de zeventiende eeuw werd er kritiek geleverd op de zwartegalthetheorie uit de humeu-renleer. Verschillende geleerden benoemden nu een stagnatie of verzuring van lymfe (weefselvocht dat door de lymfevaten stroomt) in de lymfeklieren als begin van kanker. Over de ware oorzaak van kanker werd veel gediscussieerd. Een val of ander fysiek trauma kon een tumor doen ontstaan. Maar ook emoties als zwaarmoedigheid of verdriet zouden borstkanker kunnen veroorzaken.⁴ In de zeventiende en achttiende eeuw werd verder vaak gewezen op de menopauze en kinderloosheid als oorzakelijke factoren. Soms noemde men slechte levensgewoonten als te weinig beweging, een gebrekkig dieet of de consumptie van koffie en thee.⁵ De chirurgijn en lector in de verloskunde Gerrit Jan van Wij (1748-1810) uit Arnhem wees begin negentiende eeuw op de "verderfelijke modezucht" van vrouwen en jonge meisjes die hun "gevoelige en teedere borsten" opdrukten met "baleinen, of andere stijve, opdrukkende en knellende werktuigen".⁶

Hoewel vele medici vermoedden dat borstkanker ongeneeslijk was, was er discussie of een operatie kon genezen. Uit verschillende bronnen, meestal handboeken voor chirurgijns of aantekeningen van hun operaties, blijkt dat operaties zeker werden verricht, maar het is moeilijk iets over hun frequentie te zeggen.

Een bijzondere bron vormen de aantekeningen van de Middelburgse arts en verloskundige Jacobus de Puyt (1740-1812). Hij beschreef onder meer een borstamputatie bij een 49-jarige vrouw in 1778. Sinds bijna een jaar had deze Janna Maas in de linkerborst een gezwel ter grootte van een erwt bespeurd dat eerst niet pijnlijk was, maar langzaam was aangezwollen tot de grootte van een hoenderei. Sinds vier à vijf maanden klaagde zij over dagelijkse, stekende pijn in dit gezwel. De Puyt constateerde dat de kleur van de huid nog niet was veranderd en dat de borst beweeglijk was op de borstspier. Verder waren de klieren onder de oksel "in een volmaakt gezonden staat" en was de patiënt ook verder zeer welvend. De laatste vier maanden had zij de menstruatie gehad, maar voor die tijd gedurende zes of acht maanden was deze onregelmatig. De Puyt oordeelde dat dit een *cancer occultus* was (een besloten kanker, in tegenstelling tot een open, zwerende kanker) zoals anderen voor hem ook hadden vastgesteld. Hij voorzag dat een borstamputatie succes zou hebben en de patiënte, die vreesde voor ergere gevolgen, besloot hiertoe. Met een "convex historie" (bol

De onderste tekening "verbeeld [sic] een zeer groot kankergezwel, 12 ponden gewogen hebbende, dat ik alleen door 't mes heb uitgesneden. B is een klein uitwas uit het grootste gedeelte der borst, maar CC waren kleine uitwassen als groote wratten." Aldus de arts Laurens Heisters in Tabel XVI uit zijn boek *Heelkundige Onderwijzingen*, eerste deel, tweede druk, Amsterdam, 1755.

incisiemes) sneed hij de borst tot op de borstspier weg, legde er "droog pluxel" op en "ordoneerde een zachte dieet en stilte". Na latere bloedingen plaatste hij kompressen op de wond, verbond deze met colophonia (hars van pijnboom gebruikt bij zalven) en gaf haar lepels van een extract van de schors van de Peruaanse Chinchona-boom, dat koortsdempend zou werken. Ze ontving, kortom, interne en externe medicijnen en een aangepast dieet. Ook liet hij haar purgeren (het gebruiken van laxemiddelen) en aderlaten. Hij zette een lavement (klyasma) en de patiënt moest pillen van Cicutia (extract van dollekervel) slikken. In maart was de wond bijna genezen en eind juni volkomen gesloten.⁷ De aantekeningen vermelden niet hoe het deze vrouw verder verging. Aangezien De Puyt bij een andere borstoperatie wel noteerde dat de patiënt binnen een paar dagen was overleden, kan worden aangenomen dat ze in ieder geval nog een tijd heeft geleefd.

In de beschrijving van De Puyt valt een aantal typisch achttiende-eeuwse zaken op. Allereerst het idee dat wanneer de tumor beweeglijk was en de menstruatie regelmatig, dit zou duiden op een goedaardige tumor die opeelbaar was. Ook vermeldde De Puyt dat de okselklieren niet waren aangetast. Sommige artsen zagen geen heil in opereren bij aangetaste okselklieren.

Ten tweede maakt deze arts onderscheid tussen een open, zwerende (en dus inoperabele) en een gesloten kanker. Verder klinkt de humeu-renleer door in zijn verslag: deze stond purgeren, aderlaten en de toediening van medicijnen voor als middelen om de humeuren weer in balans te krijgen. Ook de diversiteit aan medicijnen komt naar voren, zowel interne als externe geneesmiddelen: dat zijn naast

de bovengenoemde medicijnen bijvoorbeeld melk, bouillon, arsenicum, kwik, allerlei zalven en pleisters. Tot slot schrijft De Puyt expliciet dat zijn patiënte zelf besloot tot een operatie. Dit komt overeen met een belangrijke constatering in een recente studie naar borstkanker in achttiende-eeuws Engeland van de Finse historica Marjo Kaartinen, die de handelingsruimte van vrouwelijke patiënten onderstreept: zij beslisten of ze een operatie wilden en kozen vaak zelf hun arts uit.⁸

De Puyt maakte gebruik van een mes om te opereren. Het cauteriseren (wegbranden) van de tumor was al eerder in onbruik geraakt.⁹ Vanaf de late zeventiende eeuw werden nieuwe instrumenten als tangen, klemmen en scalpels ontwikkeld, waarmee sneller kon worden gesneden en de operatietechniek verbeterd werd. De meeste operaties duurden een paar minuten. Vanaf het einde van de achttiende eeuw werd in Engeland de wond onmiddellijk na de operatie dichtgemaakt, wat een nieuwe praktijk was. Dit droeg bij aan de overlevingskansen.¹⁰ Niettemin bleef deze operatie, die vele vrouwen angst inboezemde, zeer pijnlijk. Soms werd aan de patiënt alcohol of opium gegeven, maar in principe werd de operatie zonder enige verdoving doorstaan. De Duitse hoogleraar in anatomie en chirurgie Lorenz Heister (1683-1758) stelde over deze operaties vast:

"Veele vrouwspessoenen kunnen deze konst-behandeling met de grootste kloekmoedigheid uitstaan, zonder naauwlyks te kermen; maar andere maken zodanig een misbaar dat ze ook de alderonvertzagste Heelmeesters doen ontzetten, en in de konstbewerking hinderlyk zyn: waarom een Heelmeester, om deze konstbewerking uit te voeren, standvas-

tig moet wezen, en zig door het gekerm der Patientien niet laten verbaazen.”¹¹

Een van de zeldzame documenten vanuit het perspectief van de vrouwelijke patiënt komt van de hand van de Engelse schrijfster **Fanny Burney** (1752-1840). Zij schreef in 1812 een uitgebreide brief aan haar zus, negen maanden na haar borstamputatie. De brief was bedoeld om aan andere familieleden te worden voorgelezen. In 1794, na de geboorte van haar zoon, had ze een abces aan haar borst gekregen, waarvan ze dacht dat het veroorzaakt was door de spruw van haar kind. Ze zag een verband tussen dit abces en de pijn in haar rechterborst die ze opmerkte in augustus 1810. De schrijfster negeerde de pijn eerst en weigerde een chirurgijn te zien. Uiteindelijk consulteerde ze verschillende artsen en de – toen beroemde – Franse militaire chirurgijn baron Dominique-Jean Larrey (1766-1842) zou haar opereren. De artsen informeerden haar echter niet over de ware aard van de operatie: dat haar borst zou worden geamputeerd vermoedde ze slechts en dat kreeg ze pas echt door tijdens de operatie, waarbij de chirurgijn een doorzichtige batisten zakdoek over haar hoofd drapeerde, waardoor de schrijfster afgeschermd leek te zijn van het gebeuren maar toch alles kon zien. Zeven mannelijke artsen gekleed in het zwart omringden de stoel waarin ze zat. Met slechts een glas wijn (met mogelijk laudanum erin) op, bleef ze volledig bij bewustzijn. Ze schreeuwde het uit van de pijn: “a scream that lasted unintermittingly during the whole time of the incision – & I almost

marvel that it rings not in my Ears still! So excruciating was the agony”. Niet alleen de patiënte zelf, ook de chirurgijn was aangedaan: “pale nearly as myself, his face streaked with blood, & its expression depicting grief, apprehension, & almost horror”. Burney stierf op 87-jarige leeftijd, dus lang na deze operatie, wat erop duidt dat ze waarschijnlijk een goedaardige tumor heeft gehad.¹²

De negentiende eeuw: de radicale mastectomie en het taboe op kanker

In het egodocument van Burney staan zowel typisch achttiende-eeuwse denkbeelden als meer negentiende-eeuwse opvattingen. Burney koos zelf haar artsen uit, net als de meeste achttiende-eeuwse patiënten, maar dit zou in de negentiende eeuw veranderen toen ziekten steeds meer in ziekenhuizen werden behandeld, in plaats van bij de patiënt thuis. Verder werd er meer onderzoek gedaan en begonnen wetenschappers met het verzamelen van statistieken over ziekten en gezondheid. Artsen verwierven meer gezag en de relatie tussen arts en patiënt werd minder gelijkwaardig. Deze kloof tussen mannelijke autoriteit en vrouwelijke onwetendheid was ook al zichtbaar bij de operatie van de Engelse schrijfster. Met name het taboe op kanker en het gebrekkig of niet informeren van de patiënt was kenmerkend voor de negentiende en eerste driekwart van de twintigste eeuw. Een sterkere connotatie van de borst met seksualiteit droeg bij aan dit taboe.¹³

De medische en culturele ideeën over vrou-

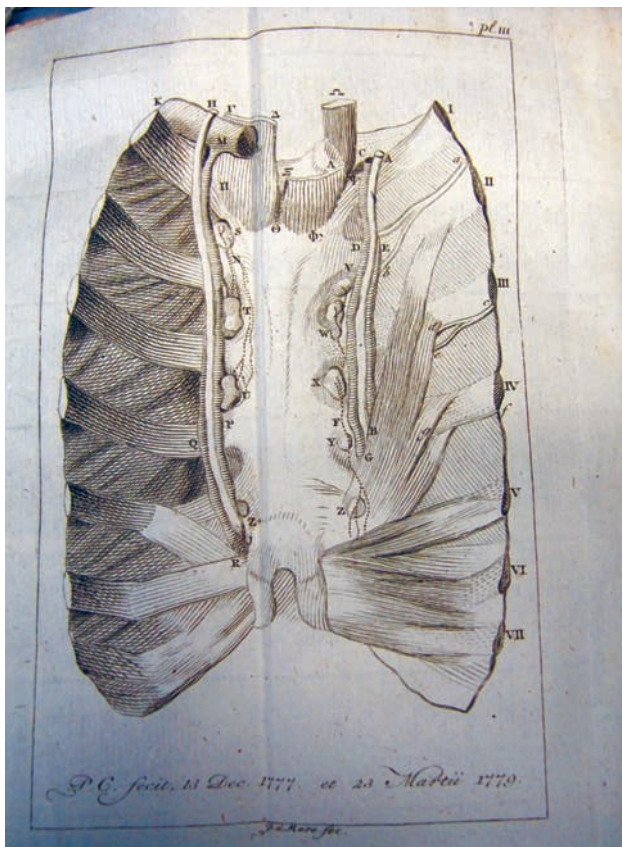
Fanny Burney (1752-1840) schreef vier romans, acht toneelstukken en liet talloze dagboeken en brieven na. Haar bekendste werk is de briefroman *Evelina: or the History of a Young Lady's Entrance into the World* (1778). Burney wordt beschouwd als een voorloper van Jane Austen, omdat zij evenals Austen met satire de Engelse standenmaatschappij beschreef.

wenlichamen waren sterk doortrokken van de allesoverheersende invloed van een orgaan als de baarmoeder, die in direct contact zou staan met de borsten. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd vaak benadrukt dat vrouwen vanwege hun lichaam beperkt waren en daardoor niet konden functioneren in de publieke sfeer. Net als de menopauze kon borstkanker, met name bij oudere vrouwen, gezien worden als teken dat vrouwen uitgeraagd waren.¹⁴ Sowieso zou de buitengewone ‘gevoeligheid’ en nervositeit van vrouwen hen meer vatbaar maken voor borstkanker.¹⁵ Meer algemeen werd kanker rond 1900 in verband gebracht met modernisering: de stress, hyperactiviteit en het luxueuze leven dat de beschaving met zich meebracht, zou het aantal kankergerelateerde gevallen doen toenemen.¹⁶

In de volkscultuur op het platteland werd (borst)kanker in de negentiende eeuw soms verondersteld te ontstaan onder invloed van de maan, net als de menstruatie. Mede daarom werden vrouwelijke genezers, de zogeheten ‘kankervrouwen’, gezien als geschikt voor de behandeling van kankerpatiënten. Deze irreguliere genezeressen werden soms vervolgd vanwege het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunde.¹⁷

Over de behandeling van borstkanker door de reguliere medische stand is meer bekend. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd de operatie het belangrijkste behandelmiddel voor borstkanker. Opereren werd veel minder gevaarlijk door de introductie van de anesthesie in 1846, de antisepsis (ontsmetting) in 1864 en door de verfijning van chirurgische technieken. Bovendien ontdekte de Duitse arts Rudolf Virchow (1821-1902) de cellulaire pathologie en kon daardoor definitief afscheid worden genomen van de humeurenleer. Kanker werd nu gedefinieerd als een woekering van cellen en steeds meer als een lokale ziekte, die zich beperkte tot een deel van het lichaam. Hoewel al in de achttiende eeuw het begrip ‘metastasen’ (uitzaaiingen) in sommige medische traktaten voorkwam,¹⁸ was het idee dat kanker kon uitzaaien via het bloed niet algemeen geaccepteerd. De nieuwe visie op het karakter van kanker, die nu alleen onder de microscoop kon worden vastgesteld, en de operaties die onder volledige narcose plaatsvonden, vergrootten de afstand tussen leken en de medische stand.

De bekendste borstkankerchirurg uit de late negentiende eeuw was de Amerikaan William Stewart Halsted (1852-1922). Halsted ontwik-

De arts Petrus Camper meende dat een kankergif zich van de borst via de lymfeklieren naar de spieren en zenuwen verspreidde. Uit: Petrus Camper, ‘Over den waaren aart der kankerwording, en over een zeer zaakelijk en onfeilbaar teken van onherstelbare Borstkanker’ in: *Genees-, Natuur-, en Huishoudkundig Kabinet*. Eerste deel. Leiden, 1779, pp. 193-309, afbeelding op p. 207.

kelde in 1882 de ‘radicale mastectomie’: een operatie waarbij niet alleen de borst, maar ook de kleine en de grote borstspier alsmede de oksellymfklieren werden verwijderd, wat tot ernstige vermindering bij de geopereerde vrouwen leidde. Halsted's motto was: hoe meer je wegsnijdt, hoe groter de kans op gehele genezing. Over de gehele wereld werd Halsted's operatie uitgevoerd tot ongeveer 1930. Zo verichtte de Amsterdamse chirurg C.W.G. Westerman in 1910 een zeer radicale mastectomie. Hij verwijderde drie ribben en amputeerde de

ke artsen, die zich meer bewust waren van de mutilerende effecten.²¹

Nieuwe behandelingen

Waar in voorgaande eeuwen vooral individuele casestudies werden verzameld, begon in de twintigste eeuw het experimentele onderzoek. De eerste moderne studie met een controle-groep werd uitgevoerd in 1926. Verder werd meer onderzoek gedaan naar erfelijkheid en naar de invloed van hormonen op borstkanker.

Deze studies hadden echter weinig invloed op de medische wetenschap, die zich veel meer op onderzoek naar nieuwe geneesmiddelen en het ontstaan van kanker richtte. Juist de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw getuigden van een groot vertrouwen in de wetenschap en optimisme over het onderzoek naar kanker. Hoewel dat optimisme de decennia daarna weer afnam, omdat hét geneesmiddel tegen kanker niet werd gevonden, werd wel vooruitgang geboekt in de behandelingsmethoden. Vanaf ongeveer 1930 werd bestraling steeds vaker ingezet bij de genezing van borstkanker en vanaf de jaren vijftig chemotherapie. Hormoontherapie met behulp van het geneesmiddel Tamoxifen werd vanaf de jaren tachtig toegevoegd. In het midden van de jaren negentig isoleerden genetici twee borstkankergenen, BRCA-1 en BRCA-2. Verder werd in 1990 het sterk werkzame middel Herceptin ontwikkeld, dat HER2-positieve tumoren te lijf kon gaan. Naast deze wetenschappelijke ontwikkelingen vonden er ook grote veranderingen plaats in de omgang met borstkanker.

1975: Het taboe doorbroken

In het Amerika van de jaren zeventig doorbraken enkele beroemde vrouwen zoals de actrice Shirley Temple, de toenmalige first lady Betty Ford en Happy Rockefeller (de echtgenote van de vicepresident) het taboe op borstkanker door in de media openlijk te vertellen over hun ziekte. Ook het boek van de Amerikaanse journaliste Rose Kushner *Breast Cancer: A Personal History and Investigative Report* (1975) (in 1977 gepubliceerd als *Why Me? What Every Woman Should Know About Breast Cancer To Save Her Life*) vond veel weerklank, ook in Nederland. Waar Kushner, en na haar veel andere vrouwen, tegen protesteerde was met name een onderdeel van de behandeling: de standaardpraktijk van biopsie (het verwijderen van een stukje weefsel) en operatie ineen. Hierbij bracht men de patiënte onder narcose, werd er een biopsie van de tumor gedaan en deze biopsie werd nog tijdens de narcose naar de patholoog-anatoom gestuurd. Wanneer deze constateerde dat er sprake was van een kwaadaardige tumor werd nog gedurende dezelfde operatie de borst geamputeerd. De patiënt ontwaakte uit de narcose om te constateren dat ze een borst miste en had zo geen tijd om hierover na te denken of dit te verwerken.

Deze procedure werd ook bekritiseerd in ‘Through the Night’, een toneelstuk voor televisie over een Engelse jonge vrouw uit de arbeidersklasse die voor borstkanker wordt behandeld in een ziekenhuis. De BBC zond het in december 1975 uit. De hoofdpersoon uit het stuk wordt daar slecht geïnformeerd en half onder narcose gedwongen een toestemmingsformulier voor een eventuele borstamputatie te tekenen zonder goed te beseffen wat er aan de hand is. Na de operatie is ze woedend omdat ze als een kind wordt behandeld. Het woord ‘kanker’ wordt door de artsen vermeden; ze spreken van een ‘hardnekkige infectie’. Het

bron: Wikimedia

Portret van schrijfster Fanny Burney door haar neef de schilder Edward Francisco Burney (1760-1848) uit 1782

schouder van de vrouw bij de nek, waarbij delen van de ribbenkast en het sleutelbeen werden meegenomen.¹⁹

In de Verenigde Staten bleef deze operatie langer dan in andere landen frequent, ook nog toen onderzoek uitwees dat de overlevingskansen van vrouwen door deze operatie niet groter waren dan met een lokale verwijdering van het knobbeltje. Halsted zelf leek de belichaming van de chirurg als god. Hij vertelde zijn patiënten niet dat ze kanker hadden.²⁰ Volgens onderzoeker James Olson zou de Halsted-mastectomie rond 1950 onder vuur komen te liggen door het toenemende wetenschappelijk bewijs dat deze niet bijdroeg aan hogere overlevingskansen, de opkomende Amerikaanse borstfetisj van de jaren vijftig, waarin borsten als het symbool van de vrouwelijke seksualiteit veel nadruk kregen, en de vrouwenbeweging vanaf de jaren zeventig. In Europa vonden er al minder radicale operaties plaats, mede door het grotere aantal vrouwelij-

Vrouwen werden opgeroepen hun borsten zelf te onderzoeken om zo eventuele tumoren vroeg op het spoor te komen. Schrijfster Ellen Leopold vindt dat hiermee de verantwoordelijkheid voor preventie teveel bij de vrouw zelf werd gelegd.²²

In het midden van de twintigste eeuw formuleerden enkele psychoanalytici bizarre theorieën over de typische ‘kankerpersoonlijkheid’. Zo zou volgens de jungiaanse therapeut Elida Evans borstkanker ontstaan omdat de borst de zetel was van het onvervulde verlangen naar het moederschap. De controversiële Oostenrijks-Amerikaanse psychiater en seksuoloog Wilhelm Reich (1897-1957) lokaliseerde in *The Cancer Biopathy* (1948) de oorzaak van kanker in het seksueel disfunctioneren van vrouwen, met name in hun ‘chronische orgastische impotentie’.²³ Zo probeerden verschillende studies een verband tussen de seksuele en emotionele ervaringen van vrouwen en borstkanker aan te tonen.

stuk was gebaseerd op de ware gebeurtenissen rondom de ziekte van de vrouw van de toneelschrijver en maakte in Engeland een enorme discussie los over de relatie tussen de medische stand en de machteloze patiënt, en in het bijzonder het gebrek aan informatie waar vrouwen met borstkanker tegen aan liepen.²⁴ Het werd in 1977 op de Nederlandse televisie uitgezonden en ook daar kwamen vele reacties op.²⁵ Al twee jaar eerder had Ria Bremer voor de AVRO een televisiedocumentaire over borstkanker gepresenteerd.

In Amerika plaatsten radicale feministen borstkanker op de politieke agenda. De zwarte dichteres en lesbische activiste Audre Lorde (1934-1992) publiceerde in 1980 *The Cancer Journals*, waarin zij haar eigen ervaring met borstkanker – waaraan ze uiteindelijk overleed – in een politiek statement goot. Na haar borstamputatie weigerde ze een prothese te dragen. Lorde zag een borstprothese als een leugen, die borstkanker verzwegen en solidariteit tussen vrouwen verhinderde. Daarmee werd ook een politieke discussie uit de weg gegaan. Bovendien bekritiseerde Lorde, evenals andere feministes zoals de filosofe Iris Marion-Young (1949-2006), de maatschappelijke nadruk op borsten als teken van ‘normale’ vrouwelijkheid, met name hun connotatie met seksualiteit alsmede de patriarchale blik op het vrouwelijke lichaam als seksueel object.²⁶

Het zelfbeschikkingsrecht over het lichaam nam een centrale plaats in het feminisme van de tweede golf in. In de jaren tachtig werden op verschillende plaatsen in Nederland vrouwengezondheidscentra opgericht, die informatie gaven aan vrouwen over thema's als abortus, seksualiteit, anticonceptie en bevallingen. Vrouwen moesten mondiger worden gemaakt ten opzichte van de vaak paternalistische medische stand. Ook werden zelfhulpgroepen opgericht. Hoewel reproductieve issues centraal stonden, werd tevens voorlichting gegeven over borstkanker, zoals bijvoorbeeld over borstkankerscreening. Het vrouwengezondheidscentrum Aletta in Utrecht – tevens de eerste feministische huisartsenpraktijk – maakte een folder over borstzelf-onderzoek en stelde bovendien aan de kaak dat

Audre Lorde

borsten in medische artikelen werden beschreven als een soort ‘tijdbom’ met een voortdurend risico op tumorvorming, wat tot veel angst bij vrouwen leidde.²⁷

In de jaren negentig richtte het protest rondom borstkanker zich op de eis naar meer onderzoek, borstkankerscreening, het sneller beschikbaar maken van nieuwe, experimentele medicijnen en op de rol van verzekeraars hierbij. In de Verenigde Staten, waar gesproken werd over ‘breast cancer wars’ (tussen vrouwelijke activisten en het overwegend mannelijke politieke en medische establishment) was dit protest hevig.²⁸ Toch heeft borstkanker in de vrouwenbeweging lange tijd niet zo'n prominente plaats ingenomen als thema's als abortus of de onnodige verwijdering van baarmoeders. Pas met de komst van organisaties als Pink Ribbon is borstkanker echt op de agenda komen te staan, hoewel op een veel minder gepolitiseerde manier dan die andere thema's van de vrouwenbeweging. Het doel is eerder geld inzamelen voor onderzoek. Sinds in 1991 elke deelnemster aan de ‘Race for the Cure’ in New York, georganiseerd door de Susan G. Komen Breast Cancer Foundation, een roze lintje kreeg opgespeld om zo meer aandacht te vragen voor borstkanker, is dit het symbool van deze ziekte geworden. Organisaties als Pink Ribbon hebben ongetwijfeld sterk bijgedragen aan de zichtbaarheid van de problematiek en de behandeling rondom borstkanker. Toch heeft deze aanpak ook kritiek gekregen. Zo veroordeelde de Amerikaanse publiciste Barbara Ehrenreich de rozebeertjescultuur van positief denken waarin zij als borstkankerpatiënte terecht kwam. Het idee dat een positieve houding daadwerkelijk aan genezing zou bijdragen, stuitte haar tegen de borst.²⁹ De kloof tussen de melancholie van de zwarte gal uit de achttiende eeuw en het hedendaagse roze optimisme kon niet groter zijn. //

Noten:

- 1 Stichting Pink Ribbon is in 2003 opgericht door Borstkanker Vereniging Nederland in samenwerking met cosmeticamerk Estée Lauder en The American Women's Club in Den Haag als fondsenwervend orgaan van de BVN. Sinds 2007 is Pink Ribbon zelfstandig.
- 2 D. Moulin, *A short history of breast cancer*. Boston/Den Haag, 1983; D.J.Th. Wagener, *De geschiedenis van de oncologie*, tweede, herziene druk, Houten, 2010 [2008]; Siddhartha Mukherjee, *The emperor of all maladies. A biography of cancer*. New York, 2010.
- 3 Alanna Skuse, 'Wombs, worms and wolves: constructing cancer in early modern England', *Social History of Medicine* 27:4 (2014), pp. 632-648, p. 637.
- 4 D. de Moulin, 'Historical notes on breast cancer, with emphasis on The Netherlands. I. Pathological and therapeutic concepts in the seventeenth century', *The Netherlands journal of surgery* 32:4 (1980), pp. 129-134.
- 5 De Moulin, *A short history of breast cancer*, p. 35.
- 6 G.J. van Wy, *Voorloopig bericht en waarneming, wegens de genezing van een aanmerkelijken borst-kanker*. z.p., 1808, p. 1.
- 7 Zeeuwse Bibliotheek Middelburg, Kluis, handschrift Jacobus de Puyt, observatie no. 23 (1778).
- 8 Marjo Kaartinen, *Breast cancer in the eighteenth century*. Londen, 2013, p. 227.
- 9 D. de Moulin, 'Historical notes on breast cancer, with emphasis on The Netherlands. II. Pathophysiological concepts, diagnosis and therapy in the 18th century', *The Netherlands journal of surgery*, 33:4 (1981), pp. 206-216.
- 10 Marjo Kaartinen, *Breast cancer in the eighteenth century*. Londen, 2013, pp. 72-73.
- 11 Laurens Heisters, *Heelkundige Onderwijzingen*. eerste deel. tweede druk, Amsterdam, 1755, p. 855.

Vrouwengezondheidscentrum Aletta

In 1984 werd Aletta, de eerste feministische huisartsenpraktijk, opgericht als een voortzetting van het vrouwengezondheidscentrum Utrecht, vernoemd naar Aletta Jacobs, de eerste vrouwelijke arts in Nederland. De vrouwspecifieke hulpverlening was gebaseerd op de volgende uitgangspunten: de klachten van vrouwen in hun sociale context plaatsen, medicalisering tegengaan en zelfredzaamheid stimuleren. De praktijk groeide snel en had voor het merendeel vrouwen, maar ook mannen en kinderen als patiënt. In 1998 werd de praktijk gesloten wegens organisatorische problemen veroorzaakt door het verminderen van overheidssubsidies.

Bron: Greta Noordenbos en Janneke Mens-Verhulst, 'Aletta: huisartsenpraktijk naast vrouwengezondheidscentrum (1984-1998)', in: Janneke Mens-Verhulst en Bertke Waaldijk (red.), *Vrouwenhulpverlening 1975-2000: beweging in en rond de gezondheidszorg*. Houten, 2008, pp. 186-201.

- 12 Julia L. Epstein, 'Writing the Unspeakable: Fanny Burney's Mastectomy and the Fictive Body', *Representations* 16 (1986), pp. 131-166, pp. 148-149.
- 13 Patricia Jasen, 'Breast cancer and the language of risk, 1750-1950', *Social History of Medicine* 15:1 (2002), pp. 17-43, pp. 28-29.
- 14 Ellen Leopold, *A darker ribbon. Breast cancer, women, and their doctors in the twentieth century*. Boston, 1999.
- 15 Jasen, 'Breast cancer', p. 34.
- 16 Susan Sontag, *Illness as Metaphor*. New York, 1988 [1977], pp. 51-52.
- 17 Willem de Blécourt, *Het Amazonenleger. Irreguliere genezeringen in Nederland, 1850-1930*. Amsterdam, 1999, pp. 73-76.
- 18 De Moulin, *A short history of breast cancer*, p. 38.
- 19 James S. Olson, *Bathsheba's breast. Women, cancer & history*. paperback, Baltimore en Londen, 2004 [2002], p. 72.
- 20 Robert A. Aronowitz, MD, *Unnatural History. Breast cancer and American Society*. paperback, Cambridge, 2013 [2007], pp. 127-131.
- 21 Olson, *Bathsheba's breast*, pp. 106, 117.
- 22 Leopold, *A darker ribbon*, pp. 155-174.
- 23 Jasen, 'Breast cancer', pp. 40-41.
- 24 Elizabeth Toon, 'The machinery of authoritarian care: dramatising breast cancer treatment in 1970s Britain', *Social History of Medicine* 27:3 (2014), pp. 557-576.
- 25 'Veel reacties verwacht op NOS-film over borstkanker', *De Telegraaf*, 7 dec. 1977.
- 26 Diane Price Herndl, 'Our breasts, our selves: identity, community, and ethics in cancer autobiographies', *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 32:1 (2006), pp. 221-245. Iris Marion Young, 'Breasted experience. The look and the feeling', in: idem; *Throwing like a girl and other essays in feminist philosophy and social theory*. Bloomington en Indianapolis, 1990, pp. 189-209.
- 27 Greta Noordenbos en Janneke Mens-Verhulst, 'Aletta: huisartsenpraktijk naast vrouwengezondheidscentrum (1984-1998)', in: Janneke Mens-Verhulst en Bertke Waaldijk (red.), *Vrouwenhulpverlening 1975-2000: beweging in en rond de gezondheidszorg*. Houten, 2008, pp. 186-201, p. 192.
- 28 In Nederland lijken er meer progressieve artsen te zijn geweest. Interview met Leonore Nicolai, voormalig medewerkster van Aletta, 15 augustus 2014.
- 29 Barbara Ehrenreich, *Bright-sided. How positive thinking is undermining America*. New York, 2009, pp. 15-44.

Willemijn Ruberg (1975) is als universitair hoofddocent cultuurgeschiedenis verbonden aan het departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis van de Universiteit Utrecht. Haar onderzoek richt zich op de geschiedenis van gender en het lichaam, in relatie tot kennis en expertise.

Contact: W.G. Ruberg@uu.nl

Uitnodiging VVG-bijeenkomst 2015

Op vrijdag 17 april a.s. houdt de VVG zijn jaarlijkse bijeenkomst voor leden en overige belangstellenden bij Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Vijzelstraat 20 te Amsterdam. Het programma ziet er als volgt uit:

11.30-12.00 uur:

Inloop met koffie, thee en een broodje

12.00-13.00 uur:

Lunchlezing over criminele vrouwen door Manon van der Heijden

13.15-13.45 uur:

Algemene ledenvergadering

14.00-16.00 uur:

Presentatie en discussie Wikipedia en de tweede feministische golf

16.00-17.00 uur:

Feestelijke uitreiking Johanna Naberprijs. Borrel na afloop.

Graag van tevoren **aanmelden** bij Atria (PR@atria.nl)

Het is mogelijk alle onderdelen bij te wonen, maar ook afzonderlijke onderdelen. Voor leden van de VVG is de entree gratis, anderen betalen €7,50 (inclusief lunch en borrel). Dit bedrag kan bij aankomst worden betaald.

Lunchlezing:

Criminele vrouwen door Manon van der Heijden

Manon van der Heijden (1966) is hoogleraar Comparative Urban History aan de Universiteit Leiden. In 2012 ontving zij van het NWO een Vici-premie voor excellente wetenschappers voor haar onderzoek naar criminaliteit en vrouwen in het verleden. In 2014 publiceerde zij *Criminele vrouwen. Criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800*.

Tegenwoordig zijn vrouwen verantwoordelijk voor 10 procent van de criminaliteit in Nederland, maar in de vroegmoderne tijd kwam het voor dat meer dan de helft van de vervolgte misdadigers vrouw was.

Manon van der Heijden spreekt over deze vergeten groep uit de geschiedenis: de duizenden vrouwen die voor de rechtbanken kwamen. De wereld van misdadige vrouwen is een verhaal van wanhoop, armoede en kwetsbaarheid, maar ook van vrijheid, zelfstandigheid en vechtlust. Criminaliteit hangt samen met de publieke rol die vrouwen kunnen vervullen.

Wikipedia en de tweede feministische golf

De VVG vindt het belangrijk dat ook binnen Wikipedia aandacht is voor gender- en vrouwengeschiedenis. Daarom is de VVG mede-initiatiefnemer van een project om de tweede feministische golf binnen Wikipedia meer aandacht te geven. Dit gebeurt met inzet van vele vrijwilligers. Deze middag presenteren we een aantal resultaten en willen we graag in discussie over hoe we kunnen zorgen dat Wikipedia ook *herstory* wordt.

Algemene Ledenvergadering VVG

De agenda voor de ledenvergadering ziet er als volgt uit:

1. Opening en welkom
2. Vaststellen agenda
3. Notulen algemene ledenvergadering 2014
4. Terugblik en toekomstplannen door de voorzitter
5. Raad van Aanbeveling
6. Mededelingen
7. Financiën
8. Rondvraag en sluiting

De financiële stukken worden uitgedeeld op de vergadering.

Johanna Naberprijs

Ieder jaar reikt de VVG, samen met Atria, een prijs uit voor de beste scriptie op het terrein van gendergeschiedenis. De drie genomineerden houden een korte presentatie over hun werk, daarna volgt de feestelijke prijsuitreiking.

De jury van de Johanna Naberprijs wordt gevormd door prof. dr. Mieke Aerts (Universiteit van Amsterdam), prof. dr. Gita Deneckere (Universiteit Gent) en de prijswinnaar van vorig jaar, Fabian Van Wesemael.

Notulen van de ALV 2014

Notulen algemene ledenvergadering 2014 van de Vereniging voor Gendersgeschiedenis (VVG) 11 april 2014, 15.00-16.30 uur, Atria Amsterdam

Aanwezig: Margit van der Steen (voorzitter), Diana v/d Berg, Jetty Boerma, Ellen Boonstra-de Jong (secretaris en verslag), Marjet Douze, Els Flour (penningmeester), Maggy Groenewald-Froger, Tina Hammer-Stroeve, Joke v.d. Meer, Evelien Rijbosch (bestuurslid), Yvonne Zuidschermwoude, Kirsten Zimmerman (hoofdredacteur *Historica*)
 Afwezig met kennisgeving: Greetje Bijl (bestuurslid en redacteur *Historica*), Julie Carlier (vice-voorzitter)

1 Opening en welkom

De voorzitter opent de vergadering en heet de leden van harte welkom.

2 Vaststellen van de agenda en mededelingen

De agenda wordt zonder wijzigingen vastgesteld. Er zijn geen mededelingen.

3 Notulen van de algemene ledenvergadering 2013

N.a.v. agendapunt 5 (financiën) wordt meegedeeld dat de balans van 2012 is opgemaakt. Het verslag wordt goedgekeurd.

4 Terugblik en toekomstplannen door de voorzitter

Terug te vinden in *Historica* 2 (2014)

5 Comité van Aanbeveling

De voorzitter benadert binnenkort verschillende mensen met het verzoek om zitting te nemen in het Comité van Aanbeveling.

6 Financiën

De penningmeester deelt mee dat de kascommissie (Machteld De Metsenaere en Annette Mevis) de kascontrole heeft uitgevoerd voor de jaren 2011, 2012 en 2013.

Financieel overzicht VVG 2013 (op de vergadering uitgereikt)

Zoals in het jaarverslag van 2012 uiteengezet, is de contributie voor 2012 niet geïnd. Wel is er een oproep gedaan aan de leden om de contributie voor 2012 te voldoen. Een derde van de leden heeft daar gehoor aan gegeven. Het jaar 2012 wordt afgesloten met een klein positief saldo. *Historica* legt een groot beslag op de begroting. Helaas loopt de verkoop van losse nummers terug.

De VVG is een financieel gezonde vereniging, maar toch moeten alle zeilen worden bijgezet. Het aantal leden is enigszins afgenomen. Het bestuur heeft de intentie om het aantal leden op peil te houden en beraadt zich op activiteiten die nieuwe leden zullen aantrekken (o.a. vernieu-

wing van de website). De VVG heeft geen huisvestingskosten. De post komt binnen bij Atria en het bestuur mag voor de vergaderingen gebruik maken van een vergaderruimte bij Atria. Het bestuur vergadert ook bij café Engels in Rotterdam.

De begroting van 2014

Omdat *Historica* vanaf 2014 bij een andere drukker wordt gemaakt, dalen de drukkosten. Er wordt eveneens bezuinigd op de bestuurskosten. De penningmeester zegt toe om volgend jaar het financieel overzicht en de begroting naast elkaar af te drukken.

Marjet Douze neemt zitting in de kascommissie. De penningmeester gaat op zoek naar een Belgisch lid voor de kascommissie. De financiële stukken worden vastgesteld.

7 Rondvraag en sluiting

Vraag: Hoe verloopt de samenwerking met België, gezien het grote aandeel van Belgische auteurs en Belgische redactieleden?

Antwoord: Er moet sprake zijn van kruisbestuiving. Het bestuur probeert deze situatie recht te trekken. De bedoeling is dat er meer Nederlandse redactieleden tot de redactie van *Historica* toe zullen treden.

Vraag: Hoe staat het met het Handboek Gendergeschiedenis?

Antwoord: Het bestuur heeft de wens om hier uitvoering aan te geven. Het project wordt getrokken door de vice-voorzitter. Helaas is er nog geen geld om het project te verwezenlijken.

Vraag/opmerking: De bijeenkomst 'schrijven voor Wikipedia' is positief ontvangen.

Antwoord: Atria heeft hiertoe het initiatief genomen, omdat er, als het om gendersgeschiedenis gaat, veel te weinig te vinden is op Wikipedia. Mogelijk kan hier een project uit ontstaan en er geld worden vrijgemaakt (ministerie) om een stagiaire aan te trekken (Her Story). De voorzitter houdt vinger aan de pols en onderhoudt hierover contact met betrokkenen.

De vergadering wordt gesloten.

Na de vergadering houdt Els Kloek een goed bezochte en bijzonder interessante lezing over haar boek *Kenau & Magdalena* (2014).

Vervolgens wordt de winnaar van de Johanna Naberprijs bekendgemaakt. Fabian Van Wese-mael wint de prijs met zijn scriptie *Helden in het hospitaal? Een gendersgeschiedenis van de ervaring van verpleegsters en artsen in hun omgang met gewonde soldaten en lichamelijke tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Vakgroep Geschiedenis, Universiteit Gent). Een artikel van zijn hand stond afgelopen herfst in het Eerste Wereldoorlog-themanummer van *Historica*.

Nieuw Comité van Aanbeveling VVG

De Vereniging voor Gendersgeschiedenis stelt u graag voor aan ons nieuwe Comité van Aanbeveling. De VVG had al een Raad van Aanbeveling, maar deze leidde een slapend bestaan. Het bestuur wilde daar verandering in brengen, maar constateerde vervolgens dat de samenstelling van de bestaande Raad vernieuwing en aanvulling behoefde. Zo was verjonging noodzakelijk, diende de inbreng uit België te worden versterkt en wilde het bestuur ook graag een groter accent op de inbreng van historici. Het bestuur besloot te kiezen voor leden die op het hoogste niveau in de geschiedwetenschap en de archiefwereld fungeren en die de verschillende specialisaties van het vakgebied en de verschillende steden in Nederland en België representeren.

De leden van het Comité van Aanbeveling fungeren als 'vlaggetje' en 'ambassadeur', maar ook als ogen en oren van de VVG. Uit het Comité van Aanbeveling worden bijvoorbeeld de juryleden van de Johanna Naberprijs gekozen. Ook stimuleren leden van de Raad studenten en promovendi bijdragen te leveren aan *Historica* en kunnen zij het bestuur adviseren aandacht te schenken aan bepaalde kwesties. Op deze manier ondersteunt het Comité een van de belangrijkste doelstellingen van de VVG: het integreren van het genderperspectief in historisch onderzoek en onderwijs.

De samenstelling is als volgt:

Prof. Dr. Mieke Aerts
(Universiteit van Amsterdam)
 Prof. Dr. Josine Blok *(Universiteit Utrecht)*
 Prof. Dr. Mineke Bosch
(Universiteit Groningen)
 Prof. Dr. Gita Deneckere *(Universiteit Gent)*
 Drs. Irene Gerrits *(Nationaal Archief)*
 Prof. Dr. Maria Grever *(Erasmus Universiteit)*
 Dr. Thérèse De Hemptinne *(Universiteit Gent)*
 Dr. Els Kloek *(historica)*
 Prof. Dr. Susan Legêne
(Vrije Universiteit Amsterdam)
 Prof. Dr. Machteld de Metsenaere
(Vrije Universiteit Brussel)
 Prof. Dr. Leen Van Molle
(Katholieke Universiteit Leuven)
 Prof. Dr. Marlou Schrover
(Universiteit Leiden)
 Prof. Dr. Marjan Schwegman *(NIOD)*
 Dr. Henk de Smaele
(Universiteit van Antwerpen)
 Prof. Dr. Kaat Wils
(Katholieke Universiteit Leuven)

Religieuze individualisering in de middeleeuwen

Gertrud Rickeldey von Ortenberg en Heilke von Staufenberg

Nog niet zo lang geleden werd in een vijftiende-eeuwse Brusselse codex het levensverhaal ontdekt van de ascetische weduwe Gertrud Rickeldey von Ortenberg (gestorven in 1335). Het is geschreven door een jonge vrouw uit Gertruds naaste omgeving en gebaseerd op de talloze verhalen en anekdotes van Gertruds levensgezellin Heilke von Staufenberg (gestorven na 1335). Zo'n tekst van een vrouw over een andere vrouw is bijzonder. In gangbare middeleeuwse bronnen, heiligenlevens en exemplarverhalen¹, moeten mediëvisten zich meestal tevreden stellen met observaties van derden. Verhalen van vrouwen zelf zijn zeldzaam. Deze tekst opent een venster op hun leef- en denkwereld, zodat we niet meer zijn aangewezen op de informatie van buitenstaanders als biechtvaders en clerici.²

/ Anneke B. Mulder-Bakker /

Een venster op de religieuze leef- en denkwereld van leken

De anoniem gebleven biografie vertelt dat Gertrud en Heilke meer dan dertig jaar hadden samengewoond en samengewerkt aan de Bovenrijn, met name in Straatsburg, het economische en culturele hart van Zuid-Duitsland.⁴ De biografie had Gertrud ook zelf leren kennen en was diep onder indruk van haar spirituele kracht.⁵ Op basis van alle verhalen en haar eigen observaties beschreef zij de carrière van beide, religieus levende lekenvrouwen⁶ en hun kring. Zij vertelt over het aristocratische huishouden en de ascetische 'salon' waar Gertrud en Heilke medegelovigen en geleerde bedelmonniken ontvingen. Zij laat zien hoe de vrouwen religieus leefden, als volwaardige burgers en bemiddelaars in de Straatsburgse stads- en kerkpolitiek. Zij legden geen gelofte af (zoals kloosterzusters), deden geen afstand van bezit of zelfbeschikkingsrecht. Zij namen hun leven in eigen hand en ontwikkelden zich tot theologes en ethicae van statuus.⁷ Zij onderscheidden zich in de kring van gelovigen rond de beroemde dominicaan⁸ Meister Eckhart en de franciscaan⁹ Meister Heinrich von Talheim (beiden zie kader p. 24).

In de *Acta Sanctorum*¹⁰ is de epitaaf op Gertruds graf: 'Gertrudis, hoedster van deugd, die met haar missen en gebeden Offenburg voor velerlei rampspoed heeft behoord', overgenomen van de grafsteen op het Minderbroederkerkhof in Offenburg.¹¹ Daaruit valt op te maken dat Gertrud een vrouw van aanzien was. Dankzij het recent ontdekte levensverhaal *Over het heilige leven van de zalige vrouwe, geheten Ruckeldeggen, en over de wonderbaarlijke daden die onze lieve Heer met haar heeft gedaan en die met haar eigen naam Ger-*

*drut was geheten*¹² kan haar leven nu worden gereconstrueerd.

Het levensverhaal van Gertrud en Heilke is niet door een klerikale blik gekleurd. De vrouwen geven via hun biografie eigenhandig een inblik in hun leef- en denkwereld. Zij laten zien door wie ze werden geïnspireerd. Zij verdraden hun mystieke creativiteit (vooral Gertrud) en theologische scholing (vooral Heilke).

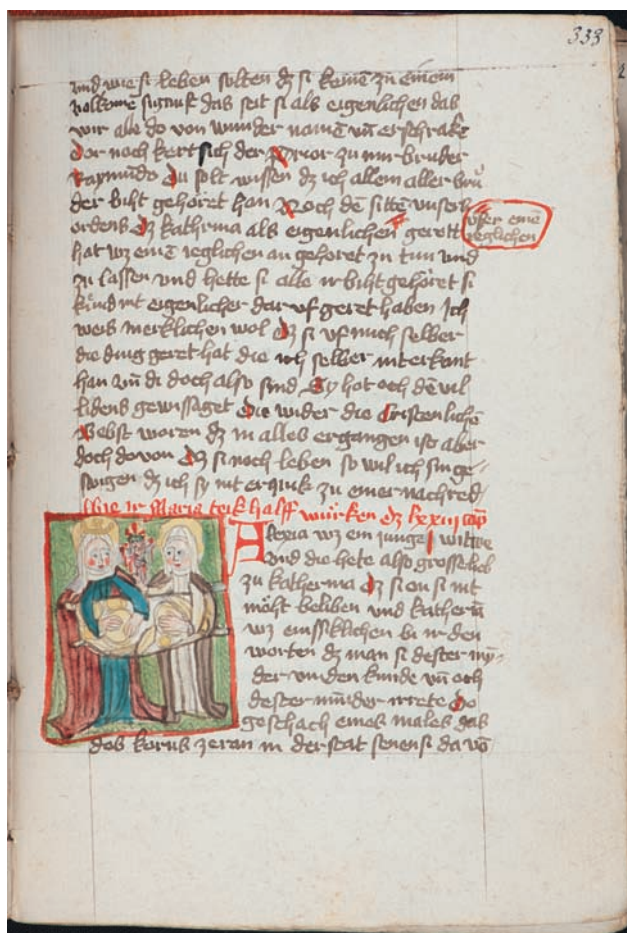
Zij laten zien hoe zij als burgeressen vanuit hun aristocratische huis een rol spelen in de stadsgemeenschap. Zij spreken bijvoorbeeld patriciërs aan op hun moreel verwerpelijke gedrag en bemiddelen in vetes. Zij helpen armen en zieken. In Offenburg en Straatsburg blijken zij vrouwen van gezag.

Totale onthechting en ware armoede

Een anekdote demonstreert de spiritualiteit en de religieuze individualiteit van beide vrouwen. In 1323, toen Gertrud en Heilke samen in een hofstede in Straatsburg woonden, wilde God dat Gertrud zich zou bekeren tot algehele armoede en onthechting. Zij had persoonlijk ascetisch geleefd, maar wel met Heilke een aristocratisch huishouden gevoerd en haar grootgrondbezit beheerd. Volgens de biografie wilde God nu dat zij consequent van alles afstand zou nemen: ze moest haar geld, haar

Moeder Maria helpt de heilige Catharina van Siena bij het kneden van brooddeeg. Miniatuur in de vijftiende-eeuwse codex uit Brussel, waarin zowel de biografie van Gertrud als het heiligenleven van Catharina van Siena is geschreven.

Bron: Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Hs 8507-09, fol. 333r

huis en de kleren die zij droeg weggeven. Dankzij slimmigheidjes van Heilke kon dit soepel worden geregeld: Heilke had nog wel een stel oude kleren voor Gertrud. Zij moest ook haar status, haar plaats aan het hoofd van de tafel, haar bed en haar eetgerei - alles dat haar haar adellijke identiteit gaf - opgeven. Heilke kreeg de huissleutel en werd 'husfrowe', Gertrud moest háár nu gehoorzamen –

Gertrud Rickeldey von Ortenberg

(c.1275-1335)

Gertrud werd geboren op de keizerlijke burcht Ortenberg, hoog boven Offenburg. De stad Offenburg was een centrale marktplaats aan de Rijn tegenover Straatsburg in Zuid-Duitsland. Gertruds vader Erckenbold was van lage adel, maar keizerlijk landvoogd in de Ortenau en regionaal een machtig man. Gertrud was de jongste dochter uit zijn tweede huwelijk; haar moeder stamde uit het vrij-adellijke geslacht Wildenstein. Gertrud werd vermoedelijk in 1301 weduwe, na een kortstondig huwelijk met de rijke ridder Heinrich Rickeldey von Ulzburg. Zwanger van haar vierde kind, vestigde zij zich als 'arme zuster' in Offenburg en leefde daar als een onafhankelijke religieuze vrouw. Haar kinderen had zij aan de familie van haar overleden man moeten overdragen; zij stierven alle op jonge leeftijd. In Offenburg bestierde zij haar eigen aristocratische huishouden en beheerde haar rijke grondbezit. In haar dagelijkse leven leefde zij zeer ascetisch maar trad niet in een klooster en werd geen begijn.³

Heilke von Staufenberg (c.1285-na 1335)

Heilke van Staufenberg werd geboren op de burcht Staufenberg (ten noorden van Straatsburg) en was van vrije adel. Haar moeder was familie van de moeder van Gertrud, vermoedelijk waren Gertrud en Heilke nichtjes. Na het overlijden van haar ouders kocht Heilke in 1302 (blijkt uit een bewaard gebleven charter) drie huizen in Gengenbach, die ze verhuurde. Van de inkomsten kon zij een zelfstandig bestaan opbouwen. Haar broers wilden haar uithuwelijken, maar zij vluchtte naar de onafhankelijke weduwe Gertrud in Offenburg en voegde zich bij haar aristocratische huishouden.

Gertrud en Heilke

Circa 1317 verhuisden beide vrouwen naar Straatsburg, waar zij een hofstede (huis met erf) kochten in de Kleinstadelstrasse, te midden van de rijke patriciërs en stadsmagistraten. Na een grote stadsbrand (vermoedelijk rond 1330), waarbij hun huis in de as werd gelegd, keerden zij terug naar Offenburg. Hier overleed Gertrud in 1335 en werd zij, blijkens haar grafsteen, met de nodige eer begraven.

ook toen Heilke haar beval weer vlees te eten en zichzelf niet langer te verwaarlozen. Toen Gertrud de opdracht kreeg om ook haar geërfd familiebezit weg te geven, ging dat Heilke een stap te ver. Ze voorzag dat Gertruds erfgenamen dit niet zouden accepteren en vreesde dat het Gertrud zou beroven van een goede oudedagvoorziening. Beide vrouwen besloten hun (franciscaanse) biechtvader te raadplegen – die er fel op tegen bleek te zijn. Toen Heilke doorvroeg en uitriep: 'En Elisabeth van Thüringen (zie kader p. 25) dan? Heeft zij niet al haar bezit weggegeven?', werd de biechtvader zo kwaad dat hij zonder een woord te zeggen wegliep. Een andere franciscaan was even afwijzend: 'één vrome geest begeert meer dan honderd mensenlevens kunnen volbrengen.' Heilke bleef over als Gertruds enige steun en ondanks haar aanvankelijke twijfel schaarde zij zich volledig achter haar. Haar reactie:

Lieve Gertrud, keer je tot God alleen en houd je aan zijn opdracht. Het is niets anders, zo lijkt me, dan dat onze Heer wil dat jij verlost wordt van al het geschapene en dat je door Hem tot het allernaaste wordt getrokken. Het is niets anders dan een opdracht van onze Heer. Vertrouw daarom op Hem en kijk naar jezelf, en let erop dat je niet gemakkelijk afgeleid wordt; volg je innerlijke stem. Als je zeker weet wat goed voor je is, laat de mensen dan maar praten [inclusief de biechtvader].¹³

De laatste twaalf jaar leefde Gertrud inderdaad in volledige onthechting van de wereld, in *abgeschiedenheit und wore armut des geistes*.

Gertrud zou zich volledig hebben willen distantiëren van de raadsfamilies in de buurt van haar hofstede, en van hun aristocratische leefgewoonten.¹⁴ Als vooraanstaand burger van Straatsburg wilde zij een *statement* maken tegenover iedereen. Als levende heilige wilde zij haar plaats bepalen in de gemeenschap.¹⁵ In latere jaren zou zij steun vinden bij Heinrich von Talheim. Hij merkte op: 'ik zie heel goed wat onze Heer van haar [Gertrud] wil; precies zoals onze Heer ook voor onze orde [de franciscanen] verordonneerd heeft dat zij zonder eigen bezit en zonder enige zekerheid zou leven. Dat wil God ook van haar.'¹⁶

Vermoedelijk vond ze ook steun bij Meister Eckhart. Weliswaar noemt de biografie hem niet bij naam, maar dat was gezien Eckharts kerkelijke veroordeling in 1328 niet verwonderlijk. Zij karakteriseert Gertruds spiritualiteit in bewoordingen die zijn geest ademen:

Zo werd ze beroofd van alle troost, zowel geestelijk, goddelijk, lijfelij als menselijk – van alle dingen dus waar een mens genot en troost uit kan putten. Dat is de ware armoede van de geest: niets hebben en niets begeeren... Toen ze van alles afstand had gedaan, zodat ze niets meer had om op te geven of weg te schenken, niets meer om op te eisen of te vragen, niets meer om te leren kennen of te bediscussiëren, toen had ze geen oog

Meister Eckhart op een miniatuur in een Erfurts handschrift uit de 14e eeuw.

bron: Erfurt, Universitätsbibliothek, Dep. Erf. CA. 2 qu. 96. Uit: Dietmar Mieth, Meister Eckhart (München: Beck, 2014), frontispiece.

meer voor zelfs het kleinste ding hier op aarde, noch deed ze speciale kastijdingen zoals tevoren... Ze had volledig vrede met God en met zichzelf en met alle schepselen, onthecht van alles.¹⁷

Gertrud, volledig los uit haar aristocratische milieu, waagde zich nu op het terrein van de publieke moraal en ijverde voor een rechtvaardig stadsbestuur. De biografie geeft veel anekdotes over Gertruds optreden tegen *unglimpf*, de schande en het onrecht, die waarschijnlijk naar de Straatsburgse periode verwijzen.¹⁸ Ze gaf pastorale adviezen aan de rijken en verleende steun aan de armen. Ze ging bedelend langs de huizen en kookte van het verzamelde voedsel een krachtige groentesoep. Ze riep machtigen ter verantwoording en bemiddelde in vetes, hielp bannelingen met geld of goede >>

Kop van een (heilige?) weduwe (zoals Gertrud). Brokstuk van een veertiende-eeuws grafmonument uit Straatsburg.

bron: Straatsburg, Musée de l'Oeuvre Notre-Dame © Anneke Mulder-Bakker

Meister Eckhart (c.1260-1327)

Meister Eckhart was een dominicaan uit Erfurt. Hij studeerde in Keulen en Parijs, was bestuurder van zijn orde in de Duitse Landen, tweemaal hoogleraar in Parijs, een groot geleerde en tegelijk een populair prediker in de volkstaal. In de jaren 1310-1320 werkte hij vanuit Zuid-Duitsland, o.a. in Straatsburg. In 1328 werden citaten uit zijn werk door de paus als ketters veroordeeld. De biografie formuleert Gertruds spirituele idealen op een manier die sterk aan Eckharts Duitse preken doen denken (zie het citaat bij noot 17).

Meister Heinrich von Talheim

Meister Heinrich von Talheim maakte carrière binnen de franciscaanse orde. Hij studeerde in Parijs, was daar hoogleraar, was provinciaal van zijn orde in Duitsland (1313-1326) met als zetel Straatsburg, en zette zich in voor het strikte franciscaanse armoede-ideaal. Hij was kanselier van de Duitse keizer Lodewijk van Beieren in 1328-1329 ten tijde van diens strijd met paus Johannes XXII. Von Talheim wordt expliciet een intimus van Gertrud genoemd.

De stigmatisatie van de heilige Franciscus van Assisi, geschilderd door Lorenzo Monaco (1424)

raad en spande zich in voor de vrede. Ze vroeg haar medeburgers om, net als zij, hun menselijke neigingen (hun *natur*) te overwinnen in het sociale en politieke verkeer. God onthulde haar de zonden van medeburgers, zodat zij ze ter verantwoording kon roepen. Haar woorden raakten ieders hart. Ze bereikte daarmee méér dan bedelmonniken:

Met haar deemoedige woorden en werken bracht ze menig mens daartoe [tot God], waartoe dominicanen en franciscanen niet in staat waren. Met haar deemoedige, milde woorden en (het voorbeeld van) haar deugden maakte zij mensen geneigd tot deugdzaamheid en gevoelig voor alle goede dingen. Waar ze de mensen kon helpen, deed ze dat in alle zaken die zij nodig hadden, materieel zowel als geestelijk.¹⁹

Religieuze vorming

Hoe kwamen Gertrud en Heilke tot deze keuze voor een religieus bestaan, als zelfstandige en zelfbewuste gelovigen – los van de gebaan-de paden van het huwelijk, moederschap of kloosterleven?

Vanaf het begin, vertelt de biografie, was geloven voor Gertrud (mede)lijden met Jezus, met zijn leven in armoede en ellende. Zij wilde meevoelen wat Hij voor de mensen doerond. Dat zou haar hele leven zo blijven en steeds radicalere vormen aannemen. Vele jaren later in Straatsburg, zou ze ontdekken dat predikers als Meister Eckhart juist dat soort geloofsbeleving aan lekgelovigen voorhouden. In haar jonge jaren had ze nog nooit een

preek, laat staan zo'n preek van een geleerde bedelmonnik gehoord.

De biografie suggereert dat Gertrud het als weesje te midden van veel oudere halfbroers en halfzusters op de burcht ellendig had. Zij 'leed'. Haar jeugd lijkt op die van de heilige Elisabeth van Thüringen vóór haar en **Catharina van Siena** (zie *kader*) na haar.²⁰ Dit kan legendevorming zijn – sommige anekdotes lijken gestileerd naar het voorbeeld van Elisabeth – maar het kunnen ook rake observaties zijn. Het past bij jonge meisjes die later niet hun heil zoeken in een kloostergemeenschap, maar zich als onafhankelijke huisvrouwen vestigen in de stad. Gertrud had als klein meisje ook al oog voor haar medemensen. Zij zat graag bij de zwerfkinderen op het hofplein en bracht hen brood – net zoals Elisabeth van Thüringen.

De indruk die na lezing over Gertruds jeugd achterblijft, is dat zij door zich in te leven in het aardse bestaan van Jezus – zijn menswording en alles dat hij uit eigen wil had gedaan, zijn lijden – werd gevormd. Ze ontdekte dat lijden de basisconditie was van het menselijke bestaan, Jezus had dat immers voorgeleefd. Ze kreeg inzicht in haar eigen benarde situatie en vond woorden om die te benoemen. Ze kreeg tegelijk het vertrouwen om afstand te nemen, eerst letterlijk door zich terug te trekken op haar kamer, later meer fundamenteel door haar eigen levenspad te kiezen.

De theologie achter deze verhalen, is niet de verzoeningsleer van de Kerk met zijn nadruk op het plaatsvervangend lijden van Christus en de heilsnoodzakelijke rol van het priesterschap. De biografie verwoordt in simpele beel-

den een theologie, waarin de menswording van Jezus en Zijn daden centraal staan. Hier wordt een God gepredikt die liefheeft en vergeeft. We treffen bij Gertrud geen vertoornde en straffende God aan, zelfs tegenover aartszondaren vindt Hij redenen om clementie te betrachten – tenminste als er medemensen zo-

Catharina van Siena (1347-1380)

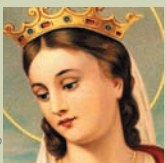

Catharina van Siena is een van de beroemdste mysticae van de rooms-katholieke Kerk. Zij mengde zich in de grote politiek van Europa in de veertiende eeuw. Ze werd geboren in een groot gezin in Siena (Toscane). Toen ze zeven jaar was begon ze vurig te geloven: het lijden van Jezus stond daarbij centraal. Als tiener leefde ze drie jaar in een 'kluis' in haar ouderlijk huis. Na de dood van haar vader leidde zij een tijdlang met haar moeder en zuster een religieus leven in hun eigen huis. Veel mensen zochten haar op om naar haar te luisteren en om haar te helpen met liefdadigheid. Ook bemoeide Catharina zich met politiek. Zelfs wist ze paus Gregorius XI te bewegen om zich weer in Rome te vestigen, in plaats van Avignon. Catharina moet een krachtige persoonlijkheid zijn geweest: men vertelt dat als ze "Voglio" (ik wil het) riep, het inderdaad gebeurde.²¹

De heilige Elisabeth van Thüringen, zoals ze in de late Middeleeuwen werd afgebeeld: als vorstin met één of meerdere kronen en in een weelderig kled. Altaarretabel (*red.* de achtermuur van een altaar) van Jacob Cornelisz van Amsterdam, c.1520.

Elisabeth van Thüringen (1207-1231)

Elisabeth, koningsdochter van Hongarije, landgravin van Thüringen, vertrok, nadat haar man was overleden tijdens een kruistocht, van de burcht Wartburg naar de stad Marburg. Zij moest haar kinderen achterlaten bij haar mans familie (net als Gertrud later moest doen), vestigde zich in een onafhankelijk, ascetisch huishouden in de stad, stichtte een hospitaal voor armen en zieken en stierf later aan uitputting. In 1235 werd zij heilig verklaard. Begin veertiende eeuw werd zij vereerd in Straatsburg; in de kathedraal staat een groot heiligenbeeld uit c. 1320. Zij was een rolmodel voor Gertrud.

als Gertrud zijn, die zich om zulke zondaren bekommeren. God vraagt van de gelovigen eenzelfde levenshouding als die van Jezus, eenzelfde medelijden én eenzelfde daadkracht.

Keuze voor het onafhankelijke religieuze bestaan

Toen ridder Rickeldey von Ulmburg in vermoedelijke 1301/1302 was gestorven, bleef Gertrud achter, zwanger van haar vierde kind. Ze besloot geen tweede huwelijk aan te gaan noch in het klooster te treden.²² Ze wilde haar leven in eigen hand nemen, verhuisde van de burcht naar de stad en werd een onafhankelijke, religieuze weduwe. Ze vestigde zich vlakbij de franciscanen in Offenburg en volgde in haar dagelijkse routine de Derde Regel van Franciscus,²³ maar zonder geloften af te leggen of in te treden. Ze nam haar erfenis in bezit en behield haar aristocratische (hoewel sobere) levensstijl. Na twee jaar voegde Heilke zich bij haar. De vrouwen noemden zichzelf *ungeordnete geistliche lute*. Ze baden de dagelijkse getijden, vaak bij de franciscanen waar Heilkes broer koster was en waar ook enkele halfbroers van Gertrud waren ingetreden. Het convent was dus een soort familieklooster. Spiritueel ingestelde franciscanen bezochten de vrouwen ook thuis en bespraken met Gertrud haar mystieke inzichten. Ze ontving zo doende een soort privélessen en geleerde franciscanen fungeerden als haar biechtvaders.

Terwijl Gertrud zich in de eerste jaren volledig richtte op boetedoening, ascese (*red.* onthouding) en spirituele groei, bestierde Heilke het huishouden en bouwde het intellectuele netwerk van arme vrouwen, gelovige medeburgers en geleerde bedelmonniken op. Na twee jaar begon Gertrud meer naar buiten te treden, dankzij Heilke. Gertrud twijfelde in die eerste periode soms zo aan zichzelf dat ze dacht dat door haar zonden de hele wereld zou vergaan. Daarop kwam Heilke met een bloesentak naar haar toe waardoor Gertrud begreep dat de wereld nog gewoon voortbestond en dat God Zijn toorn jegens haar wel zou vergeten. Bij een volgende gelegenheid, toen zij zich (letterlijk) het hoofd krabde (*red.* als vorm van ascese) en zich in paniek afvroeg waarom, zei Heilke: 'ik begrijp wel wat er met jou aan de hand is, de geest wil dat jij andermans zieke hoofden gaat verzorgen en in het hospitaal gaat helpen.' Zo raakte Gertrud meer op de samenleving georiënteerd en begonnen beide vrouwen met sociaal-maatschappelijke activiteiten.

Er is een principieel onderscheid tussen deze vrouwen en de traditionele, contemplatieve nonnen, zoals de dominicanessen in Zuid-Duitsland. Dezen beleden een fysieke, haast gewelddadige vorm van mystiek en dat levenslang. Gertrud had zich in haar eerste jaren op eenzelfde hardhandige ascese gestort - *natur brechen*, zoals dat hoofdkrabben - maar dankzij Heilke kwam ze nu tot een mengvorm van contemplatie en actie binnen de context van een actieve participatie in het stedelijke

leven. Het samenleven van Heilke en Gertrud in de stad leidde tot een eigen vorm van religieus leven, in de seculiere wereld en gebaseerd op een meer individuele en ethische interpretatie van het christelijke geloof.

Gertrud werd een van de pioniers van het nieuwe ideaal van sociale gerechtigheid in een christelijke, solidaire samenleving. Haar geloof van medelijden met de Heer leidde tot een ethiek van mededogen met de medemens. Door het feit dat mensen haar bezig zagen, werden zij ertoe aangezet hun eigen leven te beteren. De biografie geeft zichzelf als sprekend voorbeeld daarvan: 'Dat is mijzelf ook keer op keer overkomen als ik naar haar keek: dat het me in mijn hart raakte dat ikzelf me zo ver van God verwijderd had. Dan zuchtte ik diep - en dat terwijl zij nog nooit een woord tot mij gericht had.'²⁴ Gertrud groeide uit tot een levende heilige.

Stedelijk engagement en burgerlijke ongehoorzaamheid

In deze periode maakten de Zuid-Duitse steden een diepgaande transformatie door. Historicus Peter Blickle toonde aan dat in deze tijd de stedelijke burgergemeenschap gestalte kreeg in de *Gemeinde*, een horizontaal verband van stedelingen die een hofstede bewoonden. Deze *Gemeinde* is te onderscheiden van de verticale politiek-institutionele heerschappij van heren en vorsten. De burgers woonden in huizen die steeds vaker duurzame >>

Fresco van Dominicus van Denise Schenardi (2007)

behuizingen werden, in vakwerk of zelfs in steen gebouwd, zodat de bewoners ‘ingezetenen’ werden. Kooplieden, handwerkslieden en vissers begonnen een gevoel van saamhorigheid te ontwikkelen, met gedeelde normen en waarden. Zij begonnen zich te bekommeren om het algemeen belang en het welzijn van alle inwoners van de stad (de *Gemeinen Nutzen*): de vrede en rust, het geloof. Een besef van sociale rechtvaardigheid ontwikkelde zich en er werd zelf initiatief genomen, in onderlin-

Beide vrouwen waren al in die eerste fase betrokken.

Voor lekgelovigen bood de laatmiddeleeuwse stad nieuwe kansen. Huishoudens begonnen de basiseenheden van de samenleving te worden en zij kregen de kans hun geloof in nieuwe vormen te gieten. Lekgelovigen waren niet meer aangewezen op afgelegen kloosters, maar konden kiezen voor een religieus leven in huiselijke kring in de stad. Het privé-huishouden van een weduwe diende zich aan

ijverden voor vrede, recht en sociale rechtvaardigheid. Beide sloten aan bij de nieuwe franciscaanse ethiek, zoals de Duitse franciscaan Berthold van Regensburg (c.1220-1272) die succesvol preekte: hij steunde bijvoorbeeld de handwerkers in hun strijd om een ‘eerlijk’ loon.²⁷ Gertrud en Heilke werkten mee aan deze nieuwe burgermoraal.

Zoals de stadshistoricus Gerhard Dilcher heeft laten zien, was het voor de opkomende burgerij niet alleen zaak een goed stadsbestuur en een goed politieapparaat op te bouwen, ze moest er ook voor zorgen dat alle burgers de sociale spelregels leerden kennen, zich gedisciplineerd gingen gedragen, afzagen van geweld en een arbeidsethos ontwikkelden.²⁸ Dat was met name urgent in Straatsburg waar een kleine groep magistraten het stadsbestuur domineerde en ten eigen bate uitbuitten. Martin Alioth spreekt zelfs van “Unterdrückung des Volkes”.²⁹ Een heikel punt was dat het patriciaat op grond van oude rechten de handwerkers niet betaalde voor verleende diensten en ook niet reageerde op hun klachten voor het hof (dat ook in handen van het patriciaat was). Voor eigentijdse kroniekschrijvers was deze controverse een belangrijke oorzaak voor de eerste opstand in 1308 (de zogenoemde *Geschölle*) en latere conflicten.

Als vrouw kon Gertrud natuurlijk niet direct interveniëren, ook al behoorde ze tot de verwantkring van de *Schultzeisse*: de ‘burgermeester’ van de stad en de centrale figuur in het conflict. Maar zij voelde zich blijkbaar wel aangesproken door de nieuwe moraal van Berthold van Regensburg en de franciscaanse boetepredikers. In Straatsburg realiseerde zij zich bijvoorbeeld dat zij vroeger op de Ulmburg haar kamermeid niet had betaald en dat haar familie de baker nooit had beloond. Dat deed zij nu alsnog!³⁰ Zij wilde een exemplarische daad stellen en de noodzakelijke mentaliteitsverandering helpen bewerkstelligen.

Ten slotte: het ascetische religieuze huishouden

Gertrud en Heilke zijn hier gepresenteerd als twee historische vrouwen van wie een gedetailleerde biografie beschikbaar is, die in hoofdlijnen als historisch betrouwbaar kan worden beschouwd. Over de familie van Gertrud en de persoon van Heilke hebben we immers voldoende archivalische bronnen om hun historiciteit vast te kunnen stellen. Voor de verdere levensinvulling van beide vrouwen zijn we echter afhankelijk van deze spirituele biografie waarvan we de details niet kunnen checken. Gelukkig zijn er inmiddels voldoende historische ‘soortgenoten’ over wie wel meer gedetailleerde biografische gegevens beschikbaar zijn – bijvoorbeeld de koningin-weduwe Agnes van Hongarije (1281-1364), een tijd- en streekgenoot van Gertud. Agnes leefde als een onafhankelijke religieuze vrouw en bemoeide zich ook met de politiek. Op grond daarvan kan het *type* van de onafhankelijke, religieus levende lekenvrouw en haar asce-

De kapel van Sint Catharina van Alexandrië, gebouwd c. 1320-1350, in de kathedraal van Straatsburg, met rechtsvoor het beeld van de heilige Elisabeth van Thüringen, eenvoudig gekleed als weduwe met een psalmboek in de hand, brood gevend aan een bedelaar. Dit beeld werd in de tijd van Gertrud geplaatst.

bron: La Grâce d'une Cathédrale, Strasbourg, ed. Joseph Doré (Straatsburg, 2010), 204.

ge solidariteit, soms in weloverwogen collectieve actie tegen het (eigen)belang van heren en vorsten. Blickle spreekt van *Ungehorsam* als een fundamentele kwaliteit van die burgerlijke gemeenschap.²⁵

Dat gold zeker voor Offenburg in de tijd van Gertrud en Heilke. In 1280 nodigde de *universitas civium* van Offenburg, de *Gemeinde*, de franciscanen uit om zich in de stad te vestigen. De burgers hoopten daarmee ijverige en geïnspireerde broeders aan te trekken, aan wier leiding en zielzorg zij zich konden toevertrouwen. Zij verwachtten van de franciscanen een serieuze zielzorg – waaraan het nogal schortte bij de traditionele geestelijkheid. Dit zijn precies de bedelmonniken die Gertrud en Heilke ook als hun biechtvaders en leidlieden uitzochten. Twintig jaar later, omstreeks 1300, stichtten de burgers het Andreas-Hospitaal. Rijke burgers doneerden fondsen en sociaal bewogen vrouwen gingen er helpen - waaronder Gertrud.²⁶ Wij kunnen hier de kiemen zien van een stedelijke solidariteit met alle inwoners en een besef van sociale rechtvaardigheid.

als een herkenbare setting voor een onafhankelijk, religieus leven en het verleende spiritueel gezag aan de weduwe en haar huisgenoten; de setting van de ‘ascetic domestic household’. Het privéhuis bleek een ideale context om de binnen-wereldlijke perfectie na te streven die Meister Eckhart juist in deze jaren aan het ontwerpen was. Martha, de zuster van Maria uit Lucas 10, is daarvan het icoon (zie ‘Fromme Frauen’ in noot 4). Dergelijke huizen boden vrouwen een platform vanwaar zij een spirituele rol in de stadsgemeenschap konden vervullen. Enkelen van hen verwierven de status van levende heiligen zoals Gertrud.

In Offenburg, en later in Straatsburg, moett de opkomende burgerij in Gertrud en Heilke verwante geesten hebben herkend. Zij hadden een soortgelijke eigengereidheid getoond als de kooplieden en ondernemers in de stad – een soortgelijke *Ungehorsam* in de terminologie van Blickle. De religieuze identiteit van vrouwen en stedelijke burgeridentiteit waren verwante kwaliteiten en beiden bewezen hun nut voor de *Gemeinen Nutzen*. Beide groepen

bron: La Grâce d'une Cathédrale, Strasbourg, 211.

Het beeld van Elisabeth van Thüringen van dichtbij.

tisch religieuze huishouden als historisch worden beschouwd.

Dit ascetisch religieuze huishouden is hier gepresenteerd als een nieuw type religieus leven voor leken, zich onderscheidend van de huizen en hoven van begijnen en Zusters des Gemeenen Levens (Moderne Devotie) waarmee het vaak op één hoop wordt gegooid.³¹ Gertrud en Heilke leefden een ascetisch religieus leven in hun eigen huis, acteerden als volwaardige stadsburgers en interfereerden in het religieuze en politieke leven. De meestal rijke weduwen en hun huisgenoten bewoonden een eigen privéhuis – dat dus niet bezit van de kerk was en evenmin in een begijnhof was gelegen. Ze legden geen geloften af, deden geen afstand van bezit en van hun zelfbeschikkingrecht, zoals kloosterzusters. Ze namen hun leven in eigen hand. Ze studeerden en ontwikkelden een eigen leef- en denkwereld. Gertrud was een mystica en Heilke een onderlegde theologe. Ze wezen het kloosterideaal bewust af en zochten naar christelijke perfectie in de seculiere wereld.

Ze kozen een mengvorm van contemplatie en sociale actie. Ze waren de navolgers van (de middeleeuwse legende van) Martha, de wijze, oudere vrouw uit de bijbel die de Heer gastvrij onthaalde in haar eigen huis en haar medemensen bijstond op hun weg naar hemelse zaligheid. ///

Noten:

- ¹ red. Een exemplarverhaal wil lezers overtuigen van een bepaald geloof en aanmoedigen het voorbeeld te volgen.
- ² Karen Glente, 'Mystikerinnenviten aus männlicher und weiblicher Sicht: Ein Vergleich zwischen Thomas von Cantimpré und Katharina von Unterlinden', in: Peter Dinzelsbacher en Dieter R. Bauer ed., *Religiöse Frauen- bewegung und mystische Frömmigkeit im Mittelalter*. Keulen, 1988, pp. 251-64; John W. Coakley, *Women, Men, and Spiritual Power. Female Saints and Their Male Collaborators*. New York, 2006.
- ³ Een alleenstaande vrouw die een godsdienstig leven leidde en deel uitmaakte van een vrije lekgemeenschap binnen de rooms-katholieke Kerk. Zij woonde meestal in een begijnhuis of, in de Zuidelijke Nederlanden, in een begijnhof. Zij legde geen eeuwige geloften af (zoals in een klooster), behalve die van kuisheid. Een begijn mocht haar geldelijk en onroerend eigendom behouden.
- ⁴ Brussel KB 8509-09, zie J. Van der Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*. Brussel, 1905, V, p.381. Hans Derkits, *Die Lebensbeschreibung der Gertrud von Ortenberg*, diss. Wenen, 1990 (masch.), maakte een transcriptie van de tekst met een inleiding waarin hij alle beschikbare historische gegevens opneemt. Deze dissertatie is raadpleegbaar in de KB te Brussel en het stadsarchief te Offenburg. Ik verwijst naar deze tekst met het *Leben* en de regelnummering in de transcriptie. Zie verder Hans Derkits, 'Die Vita der Gertrud von Ortenberg: Historische Aspekte eines Gnadenlebens', in: *Die Ortenau* 71 (1991), pp.77-125; Siegfried Ringler, 'Gertrud von Ortenberg (von Rickeldey/von Rückeldeggen)' in *Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, ed. Kurt Ruh, XI (2004), pp.522-25; Eugen Hillenbrand, 'Heiligenleben und Alltag. Offenburger Stadtgeschichte im Spiegel eines spatmittelalterlichen Beginnenlebens', in: *Die Ortenau* 90 (2010), pp.157-176; Anneke B. Mulder-Bakker, 'Fromme Frauen in Strassburg; Meister Eckhart-Jahrbuch 8 (2014), pp.55-74. Dit artikel verschijnt in aangepaste vorm ook in de bundel *Serta IX* van het Gezelschap van Christelijke Historici.
- ⁵ De biografe noemt zichzelf "ich ungeistlicher moensch", dat wil zeggen, 'ik die geen religieus leven leid', een vrouwelijke leek (L. 846). Meer zegt zij niet over zichzelf. Zij schrijft in een Straatsburgs dialect en was dus waarschijnlijk een Straatsburgse.
- ⁶ red. Alle gelovigen die in de kerk geen status hadden als geestelijke of monnik/non, zijn 'leken'.
- ⁷ Zie Anneke B. Mulder-Bakker en Alison More, 'Domus Sanctae Marthae: Striving for Religious Perfection in the Lay World', te verschijnen in Isabelle Cochelin and Alison Beach ed., *Cambridge History of Medieval Western Monasticism* (nog uit te geven). Hier presenteren wij het type *ascetic domestic household* als een eigen type voor religieus leven.
- ⁸ red. Dominicanen of predikheren (*Ordo Praedicatorum, O.P.*) vormen een kloosterorde, in 1216 gesticht door Dominicus Guzman (circa 1170-1221), ten tijde van de kruistocht in de Languedoc tegen de Katharen. Zij kregen in 1231 van de paus de inquisitietaak. Dominicanen behoren tot de bedelorden (net als de franciscanen).
- ⁹ red. Franciscanen of minderbroeders vormen een kloosterorde met Franciscus van Assisi (circa 1181 - 1226) als voorbeeld. Deze Italiaan schonk al zijn bezit aan de armen om zelf in armoede te leven. De franciscanen zijn dan ook een bedelorde, die Christus na wil volgen.
- ¹⁰ De *Acta Sanctorum* is de overvloedige, sinds 1643 in Antwerpen (en tegenwoordig in Brussel) verschenen verzameling van Latijnse heiligenlevens bedoeld voor de rooms-katholieke eredienst. De Bollandisten, een groep van jezuiteten die de *Acta Sanctorum* samenstelden en -stellen, hebben deze collectie bedoeld als wapen in de strijd van de contrareformatie. Daarom werden alleen heiligenlevens opgenomen die aan hun criteria voldeden.
- ¹¹ In *Acta Sanctorum*, 23 Februarii (nwe ed. Brussel, 1868-1925) VI, p.366, is een korte paragraaf opgenomen over Gertrud in de rubriek *Praetermissi*. Dat wil zeggen, de niet opgenomen heiligen, waarin wordt vermeld dat er geen Latijns heiligenleven van haar is gevonden, enkel een onvolledige biografie in de volkstaal. Dit moet verwijzen naar de tekst die is overgeleverd in het Brusselse handschrift. Zie verder de in noot 4 aangegeven studies.
- ¹² *Von dem heiligen Leben der seligen Frowe genant die Ruckeldeggen und waz grosser Wunder unser lieber Her mit ir gewurcket het und mit irme eigen Name waz su Gerdrut genant Leben*, 5568-77.
- ¹³ *Leben*, 5568-77.
- ¹⁴ In Straatsburg was er een kleine groep van magistraten, die het stadsbestuur domineerden, zie Martin Alioth, *Gruppen an der Macht. Zünfte und Patriziat in Strassburg im 14. und 15. Jahrhunderts*, 2 Bände. Basel, 1988, I, pp.117-121; Yuko Egawa, *Stadtherrschaft und Gemeinde in Strassburg vom Beginn des 13. Jahrhunderts bis zum Schwarzen Tod (1349)*. Trier, 2007.
- ¹⁵ Zie voor het begrip levende heilige de introductie in A.B. Mulder-Bakker ed., *Living Saints of the Thirteenth Century* (Medieval Women: Texts and Contexts 20). Turnhout, 2011.
- ¹⁶ *Leben*, 6620-24.
- ¹⁷ *Leben*, 6159-74. Voor de mogelijke contacten van Eckhart en Gertrud, zie: 'Fromme Frauen in Strassburg' (noot 4).
- ¹⁸ De biografie heeft alle anekdotes in het *Leben* thematisch geordend en niet nader gelokaliseerd. Ze begint met verhalen over Gertruds spirituele ontwikkeling en haar charitatieve acties: ik lokaliseer deze in de begintijd in Offenburg; ze vervolgt met sociaal-politieke interferenties zoals hier beschreven, die beter in Straatsburg te plaatsen zijn.
- ¹⁹ *Leben*, 6384-91.
- ²⁰ Catharina van Siena was ook een onafhankelijke religieuze vrouw die zich in de stads- en kerkpolitiek roerde. Van Elisabeth en Catharina en vele andere heilige vrouwen werden legendes over hun slechte jeugd verteld. In het Brusselse handschrift, waarin de biografie van Gertrud is opgenomen, is ook een Duitstalig *Leben* van Catharina van Siena opgenomen.
- ²¹ Voor een vernieuwende studie over Catharina, zie F. Thomas Luongo, *The Sainly Politics of Catherine of Siena* (Ithaca-Londen, 2006).
- ²² Gertrud werd wel tot intrede in een klooster aangezet maar wees dit krachtig van de hand, zie *Leben*, 444-54: *herre, ich wil mich allein mit minen gemahel [hemelse echtgenoot] bekumbere[n] und mit nieman me*.
- ²³ Franciscus van Assisi schreef een korte Regel voor zijn (mannelijke) volgelingen, de Eerste Regel. Vrouwelijke volgelingen, meestal Clarissen genoemd, kregen een eigen Regel, de Tweede Regel. Op basis van Franciscus' ideeën begonnen ook gewone gelovigen thuis en op hun werk religieus te leven. Hun religieuze leefwijze werd in 1289 door paus Nicolaas IV in een meer formele leefregel vastgelegd, de Derde Regel. Vervolgelingen gingen ook veel kloosterlingen deze Regel volgen, de reguliere Tertiarissen.
- ²⁴ L. 1811-16.
- ²⁵ Peter Blicke, *Das Alte Europa. Vom Hochmittelalter bis zur Moderne*. München, 2008.
- ²⁶ Eugen Hillenbrand, *Unser Freyheit und alt Harkommen. Mittelalter in Offenburg und der Ortenau*. Offenburg, 1990, pp. 83-95.
- ²⁷ Hans Joachim Schmidt, 'Arbeit und soziale Ordnung. Zur werntungstädtischer Lebensweise bei Berthold von Regensburg', in: *Archiv für Kulturgeschichte* 71 (1989), pp.261-96, hier p.270: "Die Verweigerung des Lohns durch einen Herrn werdet der Franziskanerprediger als eine der verwerflichsten Sünden, sie sei die schlimmste Form der Habgier."
- ²⁸ Gerhard Dilcher, *Bürgerrecht und Stadtverfassung im europäischen Mittelalter* (Köln 1996) pp.115-182. Hij spreekt van "Einübung sozialer Regeln, nämlich Verzicht auf Gewaltsamkeit, friedliches Auskommen, Entwicklung sozialer Disziplin, Weitergabe von Tugendbildern und Arbeitsfertigkeiten".
- ²⁹ Alioth, *Gruppen an der Macht* I, pp.117-121.
- ³⁰ *Leben*, 2781-96 en 2750-80.
- ³¹ Begijnen hadden meestal huizen in gemeenschappelijk bezit, die als zodanig door het stadsbestuur waren erkend en een wettige status genoten. Zie Walter Simons, *Cities of Ladies. Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200-1550*. Philadelphia, 2003. Devote zusters leefden in gemeenschap van goederen in huizen die niet hun eigendom waren. Zie John van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life. The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages*. Philadelphia, 2008.

Anneke B. Mulder-Bakker (1940) is mediëvist. Na haar pensionering aan het Instituut voor Geschiedenis en de afdeling Mediëvistiek (Rijksuniversiteit Groningen) was zij verbonden aan de onderzoeksschool Pallas (Universiteit Leiden). Dit jaar is zij uitgenodigd als *felllow* aan het Max-Weber-Kolleg (Universiteit van Erfurt, Duitsland). Haar werk daar zal uitmonden in een boek over Gertrud en Heilke waaraan ook Duitse mediëvisten meewerken. Mulder-Bakker was van 2005 tot 2010 voorzitter van de VVG.

Contact: a.b.mulder-bakker@rug.nl

Gita Deneckere

Vrouwen zichtbaar maken in de klassieke bastions van de historiografie

Gita Deneckere (1964) is hoogleraar geschiedenis aan de Universiteit Gent. Zij coördineert de onderzoeksgroep *Sociale geschiedenis na 1750* en is daarnaast codirecteur van het interuniversitaire Instituut voor Publieksgeschiedenis. Zij heeft over diverse onderwerpen gepubliceerd, de rode draad in haar onderzoek is de geschiedenis van macht, emancipatie, gendergeschiedenis en *contentious politics*.¹ Zij is verbonden aan een groot aantal organisaties en instituten, zowel in de academische wereld als daarbuiten, zoals het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek (FWO), het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis en het Amsab - Instituut voor Sociale Geschiedenis. Haar boek *Leopold I. De eerste koning van Europa* (2011) werd bekroond met de Henriëtte de Beaufortprijs in 2013 en de Prix Jean Stengers 2014.

/ Anais Van Ertvelde en Rose Spijkerman /

In de Belgische academische wereld wordt u gezien als één van de boegbeelden van gendergeschiedenis. Uw publicaties geven echter niet meteen die indruk, u houdt zich met zeer uiteenlopende onderwerpen bezig. Hoe komt u aan deze reputatie en hoe denkt u hier zelf over?

In mijn eigen onderzoek is gender vooral ingeweven als rode draad, zonder dat het prominent zichtbaar in de onderwerpskeuzes naar buiten komt. Gendergeschiedenis is inderdaad niet het enige focuspunt van mijn onderzoeksinteresses als sociaal historica. Zodra ik als promotor kon optreden heb ik via masterscripties en doctoraten onderzoek gestimuleerd in de richting van gendergeschiedenis en dat heeft duidelijk vruchten afgeworpen. Ook op het gebied van onderwijs en dienstverlening heb ik me altijd actief ingezet voor genderkwesties.

De reputatie, dat heb je zelf niet echt in de hand. Ik vind de huidige profileringsdrang en overspecialisatie in de academische wereld ook wat problematisch. Ik heb mij hier nooit aan willen conformeren en ben mijn verschillende interesses blijven volgen. Ik word nu eenmaal niet graag in een hokje gestopt, maar het is anderzijds niet eenvoudig om zonder duidelijk etiket of label, een eerder generalistisch profiel naar buiten te brengen. Dat neemt niet weg dat ik veel meer zou willen werken rond vrouwen en gender in de geschiedenis. Daar zou ik de komende vijf jaar ook meer tijd aan willen besteden.

Welke term hanteert u zelf eigenlijk, vrouwen- of gendergeschiedenis?

Gendergeschiedenis. Tijdens de bachelor-masterhervorming aan de Universiteit Gent aan

het eind van de jaren negentig hebben wij bewust voor een vak gendergeschiedenis en niet voor een vak vrouwengeschiedenis gekozen. In Nederland bestaat er al veel langer een traditie van vrouwengeschiedenis, waardoor er een daadwerkelijke hervorming van vrouwen naar gendergeschiedenis heeft plaatsgevonden. In België was er tot in de jaren negentig niet zo veel op academisch gebied. Niettemin vind ik dat vrouwen in de geschiedenis nog steeds te weinig onderzocht en dus zichtbaar gemaakt zijn en dat er ook blijvende aandacht naar de meer klassieke vrouwengeschiedenis moet gaan.

Hoe bent u met vrouwen- en gendergeschiedenis in aanraking gekomen?

Vooraf uit interesse denk ik en daarbij aansluitend uit feministisch engagement. Tijdens mijn doctoraatsonderzoek, dat over collectieve actie en protestbewegingen ging, zag ik dat vrouwen er in de toen gangbare theoretische modellen nauwelijks aan te pas kwamen. Mijn laatste hoofdstuk heb ik daarom 'Cherchez la femme' genoemd. Op het eerste gezicht zag je inderdaad heel weinig vrouwen in het archiefmateriaal rond betogingen en stakingen in de lange negentiende eeuw. Het blijft interessant je af te vragen waarom dat zo is en waarom de emancipatiestrijd van bijvoorbeeld arbeiders vrouwen dermate onzichtbaar heeft gemaakt.

Ik kan niet zeggen dat er toen werkelijk een inspirerende historica of historicus was die als 'leermeester' heeft gefungeerd in de ontwikkeling van mijn belangstelling voor gender. In Franstalig België had je Eliane Gubin die zich ook vanuit een achtergrond als sociaal historica ontpopt heeft als de wegbereidster van de vrouwengeschiedenis in de academische wereld. Haar aanpak was echter vrij klassiek en bleef in mijn ogen teveel binnen het verzuilde kader dat de Belgische geschiedschrijving

toen kenmerkte.² In Vlaanderen hebben vooral Denise de Weerd³ en Els Witte⁴ de feministische bewegingen op de kaart gezet.

Zijn er op internationaal niveau academici die u destijds hebben geïnspireerd of dit nog steeds doen?

Het werk van Joan Scott heeft alleszins mijn ogen geopend. Hoewel ik mij zeker niet met haar wil vergelijken, hebben wij een gelijkaardig traject doorlopen. Zij komt ook uit een traditie van sociale geschiedenis, met onderzoek naar de collectieve acties van de glasblazers van Carmaux (*red.* Frankrijk) in de 19e eeuw. Scott heeft vanuit een mannelijke 'universaliserende' onderzoekstraditie haar gen-

derverhaal geschreven, waarbij zij het 'verschil' is beginnen te conceptualiseren en tot gender als analytische categorie is gekomen. Daarnaast bestond natuurlijk reeds de traditie van vrouwengeschiedenis en de geschiedenis van het feminisme als apart onderzoeksgebied. Voor Scott is het echter altijd de bedoeling geweest om binnen de dominante historiografie het genderelement in te bouwen, het te verweven. Niet alleen de onderwerpen

Vrouwen waren binnen het toenmalige 'Seminarie voor Nieuwste Geschiedenis' van de Gentse universiteit bijna volledig afwezig. Denise De Weerd, die gedoctoreerd is bij Jan Dhondt, vertelde me dat hij haar ooit gezegd had: 'In Gent wordt er nooit een vrouw prof.' Die uitspraak heb ik bij wijze van grapje op de uitnodiging geschreven toen ik toch als eerste vrouw prof werd binnen de Vakgroep Nieuwste Geschiedenis (lacht).

Een keuze die grotendeels door de onderzoeksinteresses van de betrokken auteurs kan worden verklaard. Het is de vraag hoe een dergelijk selectiemechanisme werkt, hetzelfde geldt natuurlijk voor de mannen die aan bod komen. Het is significant om te zien dat in een standaardwerk dat aanzienlijke personen uit de Belgische geschiedenis voor het voetlicht plaatst, jarenlang maar zo weinig vrouwen werden opgenomen. Het blijft dus heel belangrijk om vrouwen zichtbaar te maken in de klassieke bastions van de historiografie.

Anderzijds is het even belangrijk om bij de geschiedschrijving over mannen te bekijken welke rol vrouwen in hun leven hebben gespeeld. Mijn collega Bruno De Wever, historicus aan de Universiteit Gent, heeft de vorige keer bij een presentatie over politici in het Nationaal Biografisch Woordenboek precies die invalshoek gekozen. Hij behandelde in zijn lezing alleen politici bij wie de biografie ook daadwerkelijk aandacht had besteed aan de vrouwen in hun leven. Dat is ook gendergeschiedenis.

In uw toespraak na uw verkiezing als lid van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten in 2014 zei u: 'Als ik de geschiedenis van het feminisme en van emancipatiebewegingen in brede zin bestudeer, wat mijn voornaamste onderzoeksinteresse is (macht en emancipatie) dan doe ik dat níet vanuit partisane motieven, dat levert volgens mij zelden goede geschiedenis op. Ik doe het wél om het heden te begrijpen, inzicht te krijgen in kwesties die vandaag mensen bezighouden – zonder het heden op het verleden te projecteren.'

Kunt u dit nader toelichten en heeft u ondanks dat u zegt geen partisane motieven te hebben, wellicht wel partisane gevoelens?

(Lacht) Dat hangt wel samen, gevoelens en motieven. Volgens mij is het niet goed voor de geschiedwetenschap om de eigen subjectieve positie in het onderzoek te verdoezelen. Je moet je heel goed bewust zijn van het standpunt waaruit je vertrekt: wat is eigenlijk mijn impuls om een onderwerp of benadering te kiezen? Deze vraag is essentieel. Vaak is het probleem met partisane geschiedenis of wetenschap paradoxaal genoeg dat het juist de suggestie wekt een objectieve geschiedenis of objectieve werkelijkheid te beschrijven. Het gaat erover je bewust te zijn van je eigen achtergrond en motieven, dat expliciteren is heel belangrijk. Zodra je dat duidelijk maakt, valt die onbewuste drijfveer tot op zekere hoogte weg en kun je reflecteren over je eigen standpunt in een bepaald verhaal.

Uiteraard heb ik sympathie voor de feministische beweging, zowel in het verleden als in het heden. Wellicht zelfs nog het meest voor een 'ouderwets' feministische inspiratie, die vertrekt vanuit gelijkheidsdenken. Ik kan mij soms ergeren aan postfeministen of jonge vrouwen die zichzelf geen feminist willen noemen, omdat bepaalde zaken zoals gelijk-

>>

© Rose Spiljerman

waarover zij schreef, maar ook en vooral de manier waarop hebben mij ongelooflijk geïnspireerd, ook destijds in mijn doctoraatsonderzoek, inmiddels al weer eenentwintig jaar geleden.

Maakte u dan bewust de keuze om niet alleen over vrouwen te schrijven?

Is dat bewust? Ik deed mijn onderzoek binnen de traditie van sociale geschiedenis, gefocust op de arbeidersbeweging in het voetspoor van historici als Jan Dhondt en Herman Balthazar.⁵ Je positioneert je altijd binnen de traditie die er in een onderzoeksgroep bestaat. Ook als je er kritisch tegen afzet, ben je er onvermijdelijk een onderdeel van.

Acht u het nog steeds noodzakelijk dat vrouwen voor het voetlicht worden gebracht binnen de grotere context van historisch onderzoek?

Onlangs moest ik een introductielesing houden naar aanleiding van het verschijnen van het Nationaal Biografisch Woordenboek. In het vijftigjarig bestaan van dit woordenboek werden slechts 197 vrouwen gebiografeerd op een totaal van 4082 lemma's (4,01% voor de andere helft van de mensheid met andere woorden). Nu wordt een inhaalslag gemaakt en voor het eerst tref je eenentwintig procent vrouwen aan of één lemma op vijf. Deze lemma's gaan dan over specifieke groepen vrouwen, zoals feministen en balletdanseressen.

heidsdenken volgens hen niet meer relevant zouden zijn. Dit gelijkheidsdenken ligt al sinds de jaren negentig onder vuur, bijvoorbeeld inzake heel klassieke thema's als gelijk loon en de verhouding gezin en arbeid, waar nog zoveel werk aan de winkel is. Ik kan mij daar echt boos over maken.

U bent één van de weinige vrouwelijke hoogleraren aan de UGent, die met maar dertien procent vrouwen het slechtst scoort van alle universiteiten in Nederlandstalig België. U heeft zich ook al meermaals uitgelaten over die deplorabele doorstroom van het vrouwelijk academisch personeel naar de hogere echelons. Waar ligt volgens u het probleem en wat is de invloed van de neoliberalisering op de academische kansen van vrouwen?

Het is zeer belangrijk dat wij als vrouwen vertegenwoordigd zijn in de hogere regionen van de academische wereld om zo verandering te weeg te brengen, ook in de perceptie van de *ratrace* die een zeer vrouwonvriendelijk beeld schept van een academische loopbaan. Het neoliberale systeem is niet goed en de competitiegeest is evenmin productief. Je kunt het systeem echter alleen veranderen door eraan deel te nemen. Er verandert niets als je je juist omwille van het systeem besluit terug te trekken, als je van meet af aan zegt dat je hier niet aan deelneemt en je een ander soort bestaan met een betere *work-life balance* wil. Ik vind het uiterst jammer dat vrouwen met talent, ambitie en goesting om een rol te spelen binnen de universiteit, dit soms op voorhand afschrijven, en dat mannen vervolgens wel bijna vanzelfsprekend doorstromen.

Ziet u wel een evolutie in de kansen die vrouwen in de academische wereld krijgen?

De academische wereld is enorm veranderd sinds ik begon. Je ziet meer vrouwen die studeren en doctoreren. Wat ik ook vaststel is dat vrouwelijke studenten in discussies tegenwoordig veel geëngageerder zijn. Ik herinner mij dat wij destijds in de jaren tachtig nauwelijks onze mond open durfden te doen. Mannen waren veel opvallender aanwezig in de les en ook in de studentenverenigingen waren het voornamelijk de mannelijke studenten die het hoge woord voerden. Daar zie je zeker een verschuiving, een aardverschuiving vind ik dat. Het is misschien vreemd om te zeggen, met de kritiek op het neoliberalisme in het achterhoofd, maar de excellente studenten zijn nu toch steeds vaker vrouwen. Ze krijgen vandaag de dag aan het begin van de academische carrière ook effectief meer kansen dan twintig jaar geleden. Toch dringen de meeste vrouwen nog altijd zeer moeilijk door tot het kader van het zelfstandig academisch personeel (ZAP).⁶ Dat is duidelijk een probleem, als je de bedroevende cijfers ziet.

Het moment waarop ik ZAP-er kon worden omdat er een extra plek werd gecreëerd, staat me nog levendig voor de geest. Het benoe-

mingssysteem was net veranderd en de vacature werd heel ruim bekend gemaakt. Er waren voor die tijd vrij veel externe sollicitaties. Dat was voor de mannelijke collega's die mij voorgingen beduidend anders. Vacatures verschenen toen alleen in het Staatsblad en benoemingen werden veel meer intern bepaald, met twee of drie interne kandidaten waaruit werd gekozen. Dat systeem is vanaf het einde

© Rose Spiljerman

van de jaren negentig opengegooid en competitiever geworden. Eigenlijk ook het moment waarop vrouwen steeds meer in de *picture* zijn gekomen. Maar wellicht is dat louter toevallig (lacht).

Welke maatregelen zouden er volgens u genomen moeten worden om meer vrouwen binnen het ZAP-kader te krijgen? Dient er bijvoorbeeld een quotaregeling ingevoerd te worden?

Het postdoctoraal niveau met alle verwachtingen, de druk en de competitie is heel cruciaal. Veel vrouwen willen in deze periode ook kinderen en dat is nog altijd een lastige stap. De moeilijkheid of gepercipieerde moeilijkheid om alles te combineren en om zich te handhaven in een competitieve omgeving is voor veel vrouwen een probleem. Het is iets waar we echt op moeten ingrijpen. Ik denk niet dat het volstaat om alleen maatregelen te nemen in de richting van ouderschapsverlof of het incalculeren van een zwangerschap bij het tellen van publicatie-output, hoe belangrijk zulke maatregelen ook zijn. De druk en competitie ontstaan deels doordat er veel te veel mensen aan een doctoraat kunnen beginnen, wat een bottleneck creëert. Het financieringssysteem van de universiteiten in Vlaanderen is gebaseerd op zoveel mogelijk doctoraten en publicaties. Zoiets levert een structureel probleem op dat aan een fundamentele herziening toe is. Er moet meer worden geïnvesteerd in stabiliteit en in ZAP-functies, ook ten opzichte van het

aantal studenten dat steeds meer nood heeft aan degelijke onderwijsbegeleiding. Er moet dus meer aandacht komen voor de omkadering van het onderwijs in plaats van de zeer eenzijdige focus op de productiequota van publicaties en doctoraten. Dit soort beleids- en mentaliteitswijziging kan vrouwen wellicht een comfortabeler gevoel geven als dat nodig is.

Quota voor het zelfstandig academisch per-

soneel hoeven er voor mij niet te komen, dat zou geen goed signaal geven. Ik zie wel dat het principe van positieve discriminatie nog te weinig is doorgedrongen: bij gelijke geschiktheid moet de voorkeur worden gegeven aan een vrouw. Een collectieve alertheid over het gebrek aan vrouwen in het ZAP-kader is er absoluut nog niet. Het is niet simpel, maar daarom is het zo noodzakelijk dat vrouwen goed vertegenwoordigd zijn in de selectiecommissies. Aan onze universiteit is dat nu aan het gebeuren, de genderquota in bestuursorganen en dus ook in selectieorganen zijn per decreet opgelegd en eindelijk gegarandeerd.

U zei in de toespraak voor de Academie voor Wetenschappen en Kunsten ook: 'Het gaat er volgens mij niet om het geslachtsverschil te neutraliseren op plaatsen die met macht en status verbonden zijn en waarvan de drempel voor vrouwen nog altijd hoger blijft te zijn dan voor mannen. Het gaat erom de gebruiken te veranderen die daarvoor zorgen en tot op zeker hoogte de angst voor verandering weg te nemen.' Welke rol zouden mannelijke en vrouwelijke academici zelf kunnen spelen met betrekking tot de grotere participatie van vrouwen in de hogere regionen van de academische wereld?

Ik denk dat, zeker als je een universitaire positie bekleedt die vooral op onderzoek gericht is, de persoonlijke vrijheid om je leven in te richten nog altijd vrij groot is, zowel voor mannen als voor vrouwen. Een gezin met kin-

Leopold I (1790-1865)

Na de Belgische Revolutie van 1830 wil België een monarchie, maar wel in een voor die tijd bijzonder democratische, constitutionele en representatieve vorm. Leopold Georg Christian Friedrich van Saksen-Coburg is een van de kandidaten voor het koningschap. Hij is geboren in het provinciale Coburg (Duitsland) in een bescheiden hertogenfamilie, maar heeft uitstekende contacten met verschillende Europese vorstenhuizen. Hij staat bekend om zijn intelligentie, diplomatie, liberale opvattingen en *looks*. Hij is volslagen onbekend in België, maar wordt als Europees compromisfiguur op 4 juni 1831 door het Nationaal Congres verkozen als de eerste Koning der Belgen (het Nationaal Congres was de grondwetgevende én eerste, voorlopige, wetgevende vergadering van het onafhankelijke België). Op 21 juli 1831 legt Leopold I de grondwettelijke eed af. Hij blijft koning tot zijn dood in 1865.

deren combineren met een job waarbij je elke dag verplicht zeven en een half uur aanwezig moet zijn in een andere stad dan je woonplaats lijkt me uiteindelijk veel lastiger. Ik kon mijn kinderen vaak vroeg gaan halen op school. Ik deed dat niet altijd, maar het kon wel. In een goede verstandhouding met je partner kun je zowel als man en als vrouw, je gezin combineren met een job als onderzoeker. Op de universiteit is er veel flexibiliteit en relatief weinig controle rond aanwezigheid. Daarnaast is de druk van studenten niet zo hoog als je weinig onderwijs geeft. Je kunt in deze positie evengoed een vrouw zijn.

Blijkbaar speelt er ook een psychologische factor mee waardoor vrouwen de universitaire carrière vaak als heel hoog ervaren. Maar er zijn ook zeer concrete obstakels. De toegenomen internationale mobiliteit en de noodzaak om ervaring op te doen aan buitenlandse universiteiten is zo een belangrijke remmende factor. Een vrouw die met haar man meegaat naar het buitenland is 'normaal' maar het omgekeerde scenario is veel minder evident. Voor mij was dat destijds in ieder geval geen optie. Voor het overige heb ik mijn job altijd vrij goed met mijn gezin weten te combineren. Na mijn huishoudelijke taken en het samen eten met de kinderen, waar ik nog altijd veel be-

lang aan hecht, heb ik 's avonds altijd gewerkt. Terwijl ik dan thuis aan mijn bureau zat te schrijven heb ik nooit het gevoel gehad van 'arme ik die hier 's avonds ook nog zit te werken.' Bij mij is dat allemaal vrij goed gelukt, ik ben wat dat betreft een geluksvogel.

Het is belangrijk dat er ook een positief verhaal wordt verteld aan jonge vrouwen met talent en ambitie voor een universitaire carrière. Vrouwelijke rolmodellen zijn daarin heel belangrijk, maar een dosis geluk blijft natuurlijk een factor die niemand in de hand heeft.

Uw meest recente en gelauwerde monografie is de biografie *Leopold I. De eerste koning van Europa*. Heeft u een genderperspectief gehanteerd om Leopold I te beschrijven?

Leopold I fascineerde mij al lange tijd precies omdat in zijn uitgebreide correspondentie de rol van de vrouwen in zijn leven zo opvallend naar voren komt. Hun invloed is essentieel om hem te begrijpen. In mijn inleiding haal ik de historicus Jean Stengers aan, die veel onderzoek naar het Belgisch koningshuis heeft verricht. Hij heeft mij destijds in de richting van Leopold geduwd toen hij mij vroeg om mee te werken aan een project rond een verloren gewaand archief van Leopold I en II. Daarin trof

ik onder meer de briefwisseling aan tussen Leopold I en Louise, zijn tweede vrouw. Stengers meende dat de *petite histoire* geen deel uitmaakt van de geschiedenis, maar dat is natuurlijk helemaal niet juist. Het zorgt voor een klassiek, mannelijk beeld van de geschiedenis waar vrouwen uitgefilterd worden. Leopolds geschiedenis begrijp je echter niet zonder de vele vrouwen in zijn leven in overweging te nemen, en op die manier is ook de bredere geschiedenis van België en Europa waar hij een belangrijke rol in speelde onvolkomen als we een abstractie maken van het vrouwelijke element. Het persoonlijke en politieke zijn ook bij zo'n 'grote man' bijzonder intiem met elkaar verweven. Dat is voor mij een vorm van gendergeschiedenis. Als we Leopolds geschiedenis in het hokje politieke geschiedenis van België opsluiten, is dat heel beperkend.

U gebruikt veel correspondentie van vrouwelijke intimi rond koning Leopold I, was dat uw eigen insteek of kwamen deze vrouwen zo prominent naar voren dat zij wel beschreven moesten worden?

De vrouwen in Leopolds leven speelden niet alleen een adviserende of ondersteunende rol, maar waren zeer prominent aanwezig. Leopold stelde zich ook kwetsbaar op ten opzichte van hen. Hij was dan wel de koning, maar ook een man achter zijn functie en dat maakt hem interessant. Er was sprake van een wisselwerking, zo was koningin Victoria uiteraard een stuk machtiger als koningin van Groot-Brittannië, maar ze bleef voor een stuk Leopolds creatie.⁷ Veel heeft te maken met Leopolds moeder, denk ik, zij was een zeer dominant persoon in zijn leven. Zij hield de touwtjes van de familie, die over heel Europa verspreid was geraakt, stevig in handen.⁸ Leopolds eigen vrouwbeeld was helemaal niet zo negentiende-eeuws Victoriaans als wij zouden denken, al heeft hij deze tijd van gescheiden sferen en burgerlijk familiegeluk met de vrouw aan de haard mee gecreëerd en vormgegeven door Victoria, als icoon en boegbeeld van haar tijd, in die richting op te voeden en via haar het succesvolle recept van de huiselijke familiemonarchie wereldwijd te verspreiden.

De relatie met zijn echte dochter Charlotte (1840-1927) is in dit opzicht ook interessant. Leopold I had een zeer problematische verhouding met zijn beide zonen Leopold en Philippe, hij zag hun levenswandel eigenlijk totaal niet zitten. Zijn dochter had voor hem veel meer de capaciteiten om koning te worden, maar dat kon niet vanwege de Salische Wet⁹ die de toegang tot de Belgische troon aan mannelijke nakomelingen voorbehoed. Het is een tragisch verhaal. Charlotte ontwikkelde een psychose en had mannelijkheidsfantasieën, waarbij zij in haar brieven duidelijk articuleerde hoe zij zichzelf in een koninklijke machtspositie waande. Je kunt een psychose uiteraard niet enkel verklaren vanuit de oedipale driehoeksrelatie met de ouders, zoveel is duidelijk, maar hier is er wel degelijk een verband aan te duiden met het >>

Inspiratiebron Joan Scott

Charlotte van België (1840-1927)

feit dat Leopold haar een plaats wilde toebedelen die zij als meisje maatschappelijk en politiek niet kon bekleden. Charlotte zal zich uiteindelijk voegen naar haar tijd en haar rol, maar gedurende haar psychotische fases schreef zij waanzinbrieven die zij dan effectief ondertekende met 'Charles'. Na de dood van haar vader en de executie van haar echtgenoot, de keizer van Mexico, keerde ze terug naar België waar ze voor de rest van haar lange leven werd opgesloten in het kasteel van Boechout. Haar broer Leopold II had overigens ook megalomane trekken, maar dit werd door de tijdgenoten niet als zodanig onderkend. Hij was tenslotte de koning.

Heeft u een analyse gemaakt van de mannelijkheid van Leopold I?

Ik heb Leopolds verhaal geschreven en daarbij zoveel mogelijk de meest relevante analysekaders een plaats gegeven in dat verhaal. Ik schrijf heel graag en heb het analytische in zekere zin ondergeschikt gemaakt aan het verhaal. Leopolds mannelijkheid en aantrekkelijke verschijning hebben ongetwijfeld een rol gespeeld in de manier waarop hij zich als koning heeft gevestigd. Hij had de reputatie de 'mooiste prins' van Europa te zijn en hij gebruikte dat beeld ook in zijn eigen *self-fashioning*. Zulke elementen maakten deel uit van zijn *image building*, die hij zeer bewust in handen nam.

Is het verhaal voor u belangrijker dan de analyse?

Of het verhaal werkelijk belangrijker is durf ik niet te zeggen, maar ik hecht er alleszins zeer veel waarde aan. Misschien is dat wel een ge-

volg van het feit dat ik er als kind van droomde romans te schrijven. Voorts ben ik er ook van overtuigd dat geschiedschrijving alles te maken heeft met verhalen vertellen. Met de huidige publicatiedruk is het als academisch historicus niet vanzelfsprekend om je kennis en inzichten naar een breder publiek te vertalen. Schrijven voor een breder publiek zonder te vulgariseren. Het is niet eenvoudig maar ik doe dat eigenlijk wel het liefst.

U zetelt in de raad van bestuur van het AVG-Carhif (het Belgische Archief- en Onderzoekscentrum voor Vrouwengeschiedenis) en lijkt het dus een belangrijke inzet te vinden om met vrouwen- en gendergeschiedenis ook een niet-academisch publiek aan te spreken.

Natuurlijk! Langs de ene kant is er zoveel dat nog onderzocht moet worden en langs de andere kant bestaat er heel wat onderzoek dat veel te weinig bekendheid geniet bij wie geen specialist is. Ik denk nu bijvoorbeeld aan de vele scripties rond vrouwengeschiedenis en feminisme die sinds het midden van de jaren negentig aan de Belgische en Nederlandse universiteiten werden geschreven. In die scripties wordt zoveel kennis verzameld, maar de meesten liggen op een bibliotheekplank stof te vergaren. Er kan nog heel wat worden gedaan om die informatie door te geven, binnen het middelbaar onderwijs bijvoorbeeld. Op school is er nog steeds veel te weinig plaats voor vrouwen- en gendergeschiedenis. Als ik het zo bekijk bij mijn eigen zonen komt dat veel te weinig aan bod. In het beste geval wordt de feministische contestatie even aangeraakt in een apart hoofdstukje, maar gender op structurele wijze in de lessenspakketten integreren wordt zelden gedaan. Nochtans heeft het AVG verschillende interessante webmodules over feminisme en gendergeschiedenis die onderwijsinstellingen kunnen gebruiken.¹⁰

Daarnaast jureert u al weer enkele jaren de Johanna Naberprijs, die uitgereikt wordt door de Vereniging voor Gendergeschiedenis aan de beste afstudeerscriptie op het gebied van vrouwen- en/of gendergeschiedenis in de Nederlanden. Ziet u een evolutie in de onderwerpen die de kandidaten aankaarten? Of in de manier waarop ze dat doen?

Je ziet natuurlijk de hele vernieuwingsbeweging van vrouwen- naar gendergeschiedenis. De analyse van mannelijkheid begint een steeds invloedrijkere rol te spelen, tegelijkertijd zijn er steeds meer mannen die zich met gendergeschiedenis bezig houden en de Johanna Naberprijs ook winnen. De verschillen tussen Nederland en België? De laatste jaren waren er opvallend veel Belgische winnaars. Het is wellicht een veralgemening maar ik heb de indruk dat de Nederlandse scripties vaak focussen op wat 'kleinere' onderwerpen en ook qua omvang beperkter zijn.

Dit lijkt aan te sluiten bij wat u eerder zei over

de langere traditie van vrouwengeschiedenis in Nederland. Misschien dat er nu in België verfrissender onderzoek wordt gedaan net omdat er minder traditie is?

Misschien wel. Het lijkt alsof een onderwerp niet kan worden geïntroduceerd zonder dat er eerst een omweg moet worden gemaakt om de historiografische traditie enigszins te deconstrueren. Als je eerst moet afrekenen met de traditie waarin je zelf bent groot geworden, maakt dat alles een stuk ingewikkelder. De langere geschiedenis van feministische geschiedschrijving in Nederland functioneert nu misschien op een bepaalde manier als keurslijf, één waar jongere onderzoekers minder energie in moeten steken om het af te werpen.

Als we verder kijken dan de Johanna Naberprijs, welke evoluties ziet u dan in de vrouwen- en gendergeschiedenis aan de universiteit van Gent en aan de andere Vlaamse universiteiten?

Je merkt heel goed dat het veld zichzelf heeft geëmancipeerd van een marginale naar een centrale positie. Heel wat vernieuwende impulsen, ook voor andere historische onderzoeksdomeinen, vertrekken vandaag vanuit gendergeschiedenis. Kijk maar naar één van de meest recente omslagen, de zogenaamde *affective turn* of *emotional turn*.¹¹ Deze *turn*s hebben zeer sterke impulsen gekregen vanuit de gendergeschiedenis, maar beperken zich er niet toe. Je zal altijd bastions van klassieke politieke en sociale geschiedenis hebben, maar de kennis en tools die door genderhistorici worden gecreëerd, sijpelen wel door naar andere vakgebieden. Ik zie dat ook in het FWO (Fonds Wetenschappelijk Onderzoek, de Vlaamse tegenhanger van het NWO). Daar krijg je een goed beeld van wat er in het brede geschiedenislandschap gaande is. Tegenwoordig zie je vaak dat de meest prikkelende voorstellen een genderbenadering hanteren, zeker niet alleen voor moderne geschiedenis.

Waarschijnlijk zal deze vernieuwende genderimpuls in de toekomst nog meer aan kracht winnen met de master Gender en Diversiteit. Hoe is deze master, die in het academiejaar 2014-2015 in Nederlandstalig België van start ging en met bijna 70 inschrijvingen een onverhoopt groot succes is, tot stand gekomen?

Dat is een lang verhaal! De master is eigenlijk een vervolg op of een alternatief voor de GAS-opleiding Vrouwenstudies die in Antwerpen heeft gefunctioneerd van 1994/1995 tot 2005/2006.¹² Die opleiding is door een combinatie van factoren een stille dood gestorven en dat is altijd erg betreurd. In 2011 heeft Sophia, het Belgisch netwerk voor genderstudies, een haalbaarheidsstudie uitgevoerd naar de oprichting van een interuniversitaire master genderstudies in België, waaruit bleek dat zo iets effectief mogelijk was. Doordat de onderwijsstructuren in Vlaanderen en Wallo-

nië apart functioneren, bleek het in de praktijk uiteindelijk toch te moeilijk om een dergelijke master uit te bouwen binnen het Belgische kader. Er is dus voor gekozen om met alle Nederlandstalige universiteiten samen te werken. Er zijn bij dat project achter de schermen heel wat geëngageerde mensen betrokken, mensen die ook vandaag de master een warm hart toedragen. De Universiteit Gent heeft een belangrijke rol gespeeld door aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte een plek te creëren voor een onderzoeksprofessor Gender en Diversiteit (Chia Longman). Geen evidente keuze binnen het huidige competitieve model waarbij eenzijdig wordt gemikt op wat vooral veel publicaties oplevert en waarbij de maatschappelijke relevantie van geen tel is. Maar ook vanuit de andere universiteiten is er meteen steun gekomen voor het project.

Waarom heeft het in België - in vergelijking met andere Europese landen- zo lang geduurd vooraleer er een master genderstudies is gekomen?

Tja, je moet draagvlak hebben en dat was er tijdelijk met die GAS-opleiding, maar is toen een beetje verbrokken geraakt. De steun – ook de politieke steun – was er niet meer. Al kan ik niet zeggen dat we nu van een enorm momentum konden genieten (lacht). We hebben dat momentum toch zelf voor een stuk moeten creëren. Je hebt voor zo'n project vooral mensen nodig die aan de verschillende universiteiten naar de langere termijn en voorbij de interuniversitaire concurrentie kunnen kijken, en die waren er. Petra Meier aan de Universiteit Antwerpen, Gily Coene aan de Vrije Universiteit Brussel, Veerle Draulans aan de KULeuven, Patricia Zanoni van de Universiteit Hasselt, Chia Longman aan de UGent dus, en vele anderen.

Wat denkt u dat het bredere belang van deze opleiding kan zijn?

Onze samenleving is volop in transitie en dit soort opleiding levert mensen af met inzicht in

die transitie. We krijgen ten eerste te maken met een vervrouwelijking. Dat is niet alleen een politieke keuze, het is ook een 'reëel' proces waarbij allerlei mannenbastions uit het verleden meer en meer vervrouwelijken; denk aan het secundair onderwijs of aan de huisartsengeneeskunde. Ten tweede worden we geconfronteerd met een groeiende diversiteit. Een evolutie die zo mogelijk nog moeilijker blijkt om te hanteren en er in allerlei organisaties op een adequate manier mee om te gaan. Onze wereld zal nooit meer terugkeren naar het oude vertrouwde model en een opleiding die de nodige expertise creëert om de transities te omkaderen en te begeleiden is onontbeerlijk.

Tot slot, waar bent u momenteel mee bezig en wat zijn uw plannen voor de toekomst?

Ik heb dit semester een *sabbatical* en één van de onderwerpen die ik zeker verder wil uitwerken is een negentiende-eeuws schandaal van kindermisbruik in de kerk waar ik op gebotst ben via *Het land dat nooit was. Een tegenfeitelijke geschiedenis van België* (2014). In dit boek schuiven historici alternatieve maar plausibele scenario's naar voren over hoe de geschiedenis van België anders had kunnen lopen. Mijn 'counterfactual' draait om het levensbeschouwelijke conflictveld en ik wilde nagaan wat het zou hebben betekend als de katholieken de schoolstrijd in de jaren 1880 niet hadden gewonnen. Om dit aannemelijk te maken moest ik een element in de geschiedenis veranderen. Mijn idee was om een pedofiëschandaal te verzinnen en dat in de negentiende eeuw te laten functioneren zoals het anno 2010 in België gefunctioneerd heeft met de heisa rond bisschop Vangheluwe.¹³

Maar u hoefde dat pedofiëschandaal blijkbaar niet te verzinnen...

Nee! Ik ging zoeken in de literatuur en ben verbazend snel op een schandaal gestuit dat effectief een grote weerklank heeft gehad des-

tijds, maar compleet in de vergetelheid is geraakt. Een schandaal waarbij er drieëntwintig Broeders van de Goede Werken te Ronse¹⁴ voor de rechtbank werden gedaagd en zijn veroordeeld tot tien jaar en meer, en waarover tot in het Vaticaan gedelibereerd is. Een schandaal dat mogelijk, en dat wil ik nu verder uitzoeken, effectief een rol gespeeld heeft in de schoolstrijd.

De historica en de schrijfster zijn hier duidelijk weer samen aan het woord. Spannend!

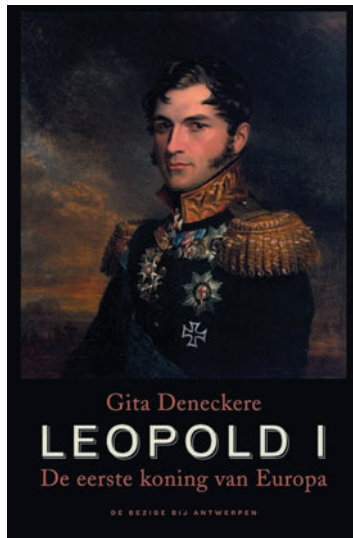
Niet te vergeten: gender speelt ook een belangrijke rol in dit onderzoek. Het gaat daarbij niet zozeer om het vrouwelijke en de invloeden daarvan, maar om een aspect van de mannelijke seksualiteit dat we nu verwerpen, maar dat binnen het kerkelijk instituut bijzonder lang op een speciale clementie heeft mogen rekenen. //

Noten:

- ¹ red. *Contentious politics* betreft ontwrichtende acties om een politiek standpunt te maken of een politiek systeem te veranderen, zoals demonstraties, stakingen, collectief geweld, terrorisme.
- ² Eliane Gubin is emeritus professor hedendaagse geschiedenis aan de Université Libre de Bruxelles (ULB). Zij was actief op het gebied van de politieke en sociale geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw, met een speciale interesse voor vrouwen in de geschiedenis. Zij is covoorzitter van het Archief- en Onderzoekscentrum voor Vrouwengeschiedenis (AVG-CARHIF).
- ³ Denise De Weerd was jarenlang werkzaam bij de Koninklijke Bibliotheek van België en heeft uiteenlopende werken gepubliceerd over de geschiedenis van vrouwen in België, de socialistische beweging en de Eerste Wereldoorlog.
- ⁴ Els Witte is een prominente Belgische historica op het gebied van de hedendaagse geschiedenis. Zij is als emeritus-hoogleraar verbonden aan de Vrije Universiteit Brussel (VUB).
- ⁵ Jan Dhondt en Herman Balthazar waren beiden als hoogleraar verbonden aan de Gentse Universiteit. Met zijn aandacht voor de arbeidersbeweging heeft Balthazar een rol gespeeld in de oprichting van het AMSAB-ISG.
- ⁶ In Vlaanderen zijn aan de universiteiten en de hogescholen met een masteropleiding de opeenvolgende rangen van het zelfstandig academisch personeel (ZAP): docent, hoofddocent, hoogleraar en gewoon hoogleraar. Voor elk van deze rangen is een doctoraat noodzakelijk.
- ⁷ red. Leopold was als 'dearest Uncle' van Victoria een vaderfiguur voor haar, die haar politieke opvoeding op zich nam. Hij arrangeerde niet alleen haar conceptie, maar ook haar huwelijk met Albert van Saksen-Coburg en Gotha, die zijn volle neef was.
- ⁸ red. Leopolds moeder was Augusta van Reuss-Ebersdorf (1757-1831), die het erop aanlegde haar kinderen uit te huwelijken in prominente Europese vorstenhuizen.
- ⁹ red. De Salische Wet is een wetboek uit begin zesde eeuw: de tijd van koning Clovis, behorend tot de stam van Salische Franken. In dit geval wordt de mannelijke erfopvolging bedoeld. België schafte deze wet in 1991 af, als een van de laatste landen in Europa.
- ¹⁰ Zie www.gendergeschiedenis.be.
- ¹¹ Het afgelopen decennium wordt door academici uit de sociale en geesteswetenschappen steeds meer belang gehecht aan de studie van gevoelens en emoties om (lichamelijke) ervaringen te begrijpen.
- ¹² GAS-opleidingen, oftewel gediplomeerde aanvullende studies, bestonden tot 2009 en waren bedoeld voor studenten met een 2^e cyclusediploma die zich nog wilden verbreden of verdiepen.
- ¹³ red. De Brugse bisschop Roger Vangheluwe (1936) diende in april 2010 abrupt zijn ontslag in, nadat hij in opspraak was gebracht wegens seksueel misbruik van zijn minderjarige neef.
- ¹⁴ red. Een katholieke kloostergemeenschap gesticht in Ronse (België) in 1830.

(2014)

(2011)

Politieke geschiedenis met genderfactor

Het kan inmiddels weinigen meer zijn ontgaan: de verschijning van het recente boek van emeritus hoogleraar Nederlandse geschiedenis Piet de Rooy *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (2014). Het is al diverse keren gerecenseerd en daarnaast genomineerd voor prestigieuze prijzen. Bovendien verscheen de geleerde op radio en televisie. En terecht! Het is een goed geschreven en erudiet boek.

/ Anneke Ribberink /

Was zijn vorige boek over *Republiek van rivaliteiten* (2002) meer een handboek Nederlandse geschiedenis, in dit boek verkent hij de Nederlandse politieke cultuur vanaf het einde van de achttiende eeuw tot heden volgens een vast, maar weldoordacht stramien. Hij streeft niet naar volledigheid, maar concentreert zich op kernperiodes uit de politieke geschiedenis. Zo slaat hij, opmerkelijk genoeg, de Tweede Wereldoorlog over, omdat dit historisch toch ingrijpende fenomeen minder relevant is voor zijn betoog. Het boek is voor een groot publiek geschreven. De Rooy verwijst in de noten veelvuldig naar gerenommeerde auteurs op het betreffende terrein, maar gaat zelden met ze in discussie in de hoofdttekst zelf. Die tekst is van hem; zijn ideeën, zijn stramien. Interessant is dat De Rooy zijn beschouwingen verdieping geeft met vergelijkingen met het omringende buitenland en de Verenigde Staten. De relativiserende titel van zijn boek onderstreept zijn – in het voetspoor van de Franse denker De Tocqueville geformuleerde stelling – dat Nederland zich in het verleden vooral gedroeg als klein land en in dit opzicht veel op andere kleine landen leek en lijkt (300, 301).

In de inleiding omschrijft De Rooy wat hij onder politieke cultuur verstaat: een samenstel van drie domeinen. In het eerste domein staan de grondwet en het constitutionele denken centraal. Het tweede wordt gevormd door de *civil society*, die zich bevindt op de grens tussen staat en markt. Het derde domein wordt gevormd door houding en opvattingen van de bevolking als geheel (16,17). In het tweede domein, waarin zich allerlei genootschappen en verenigingen bevinden, spelen vrouwen een voorname rol. Op basis van deze definitie is het boek opgebouwd en ontwerpt De Rooy zijn zorgvuldige en vaak uitgesponnen redeneringen. Het is een omschrijving die zich grotendeels bepaalt tot de openbare sfeer. Een uitbreiding van het politiek-begrip tot de per-

soonlijke sfeer – zoals door de 1960-beweging en met name de tweede feministische golf is gemunt – wordt door De Rooy wel genoemd, maar niet in zijn redeneringen verdisconteerd. Ik kom daar nog op terug.

Het is nog niet zo lang geleden dat de genderfactor nagenoeg ontbrak in *n'importe* welk boek over politieke geschiedenis. Sinds het begin van het nieuwe millennium komt daar langzaam verandering in. *Land van kleine gebaren*¹ besteedt enige aandacht aan gender, maar veel verschil tussen de eerste (1999) en de achtste, herziene druk (2013) is niet te bespeuren. En in De Rooy's *Republiek* was de genderfactor eveneens aanwezig, zij het niet overvloedig. Hetzelfde geldt voor het in 2009 verschenen handboek van Friso Wielenga.² *Ons stipje op de wereldkaart* daarentegen geeft gehoor aan de al decennia lang bestaande vraag vanuit vrouwen- en gendergeschiedenis om de genderfactor te integreren in de politieke geschiedenis, zij het dat de integratie beter is geslaagd voor de negentiende dan voor de twintigste eeuw. Het eerste hoofdstuk begint met een signalering van de positie van vrouwen in de Franse en Bataafse Revolutie. Zij waren uitgesloten van het burgerrecht – wat in 1791 een vlammend protest opriep van de Franse feministe Olympe de Gouges (1748-

1793) – maar aan vrouwen was wel de belangrijke taak toegedicht van het op peil houden van de beschaving, omdat zij immers de kinderen opvoedden. Daarnaast konden vrouwen uit de betere kringen een rol spelen in de talrijke genootschappen en waren daardoor toch onderdeel van de politieke cultuur.

Bij zijn behandeling van de negentiende eeuw komt De Rooy met enige regelmaat terug op de positie van vrouwen en meisjes. De scheiding tussen openbaar en privé was na de Franse Tijd aangescherpt. Vrouwen (uit betere kringen) dreigden opgesloten te worden in de huiselijke sfeer. Dit leidde begin jaren twintig tot een discussie via diverse brochures over de positie van vrouwen in de maatschappij. Moest die beperkt blijven tot hoedster van het gezin of was het beter dat zij zich ook met maatschappelijke aangelegenheden zouden bemoeien? Voorlopig was het hoogste dat voor vrouwen en meisjes was weggelegd, het zich bekwaamen in intellectuele en culturele bezigheden en zelfs dat was niet onomstreden. Politiek in de openbare sfeer bleef een mannenzaak. Althans, waar het de parlementaire politiek betrof; ook de grondwet van 1848 veranderde daar niets aan. Vrouwen speelden, naarmate de negentiende eeuw vorderde, wel in toenemende mate een rol in De Rooy's tweede

Joke Smit op een MVM-vergadering (1969)

domein: verenigingen die zich verzetten tegen de slavernij en drankmisbruik in binnen- en buitenland én in kwesties die met grote emoties gepaard gingen, zoals de protesten vanuit protestantse kring tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853, de Aprilbeweging. Er werd expliciet op gewezen dat ook vrouwen de petitie voor de koning hadden ondertekend (71-101) (*red.* in deze petitie riepen orthodoxe protestanten koning Willem III op zich tegen het herstel te verzetten).

Veel aandacht geeft De Rooy aan de eerste feministische golf. Hij schrijft een historie van het feminisme als onderdeel van een humanitaire beweging die weer een reactie was op de opkomst van het industrieel kapitalisme. Hierbij maakt hij uitstapjes naar het buitenland en geeft hij tevens een analyse van ideologie en politieke ontwikkeling, zich baserend op een rijk palet aan literatuur. Hij behandelt diverse bekende vrouwenverenigingen, zoals De Nederlandse Vrouwenbond tot Verhoging van het Zedelijk Bewustzijn (1883), de Vrije Vrouwen Vereeniging (VvV) (1889) en de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK) (1894). Wilhelmina Drucker, oprichtster van VvV en VvVK wordt uitvoerig besproken (waarbij haar bijnaam ten onrechte als ‘dolle’ in plaats van ‘ijzeren’ naar voren wordt gehaald, een veelvuldig gemaakt foutje). En hij wijst erop dat de VvVK op haar hoogtepunt in 1916 de grootste vereniging in de strijd voor het kiesrecht was.

De Rooy heeft zich verdiept in de discussies rond het gelijkheids- en verschilbeginsel. In zijn omschrijving was het gelijkheidsbeginsel van toepassing op vrouwen als individuen, die op grond van hun menszijn dezelfde rechten en plichten als mannen moesten hebben. Het verschilbeginsel hield in dat vrouwen op grond van hun specifieke kwaliteiten als vrouwen en moeders maatschappelijk en politiek actief werden en zo een bijdrage leverden aan de beschaving (177, 184). Dat de vrouwenbeweging er niet in is geslaagd deze twee ideologische stromingen met elkaar te integreren noemt De Rooy een gedeeltelijk falen, alsmede – en in samenhang hiermee – het feit dat het niet tot de oprichting van een eigen politieke partij is gekomen, die ook werkelijk een vuist kon maken (154 e.v.). Hiermee plaatste het feminisme zich op een achterstand ten opzichte van andere politieke stromingen, die wel politieke partijen oprichtten, aldus De Rooy. Het behalen van het vrouwenkiesrecht ziet hij als een groot succes van de eerste golf, hierdoor telden vrouwen eindelijk mee in het eerste domein. De overwinning heeft echter de eerstvolgende decennia weinig opgeleverd in termen van politieke vertegenwoordiging van vrouwen: tot aan de jaren tachtig van de twintigste eeuw was het aantal vrouwelijke Kamerleden te verwaarlozen. Een belangrijke oorzaak hiervan – de masculiene cultuur van de parlementaire politiek, met al zijn vooroordelen ten opzichte van de competentie van vrouwelijke politici – noemt De Rooy niet expliciet in dit verband.

Zaal van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' (1913)

In vergelijking met de negentiende eeuw komt de twintigste eeuw er bij De Rooy bekaaid vanaf waar het de genderfactor betreft. Hij vermeldt de benoeming van Marga Klompé (1912-1986) in 1956 als onze eerste vrouwelijke minister (hoofdstuk VII) en wijdt ook enige aandacht aan haar. In het kader van de behandeling van de jaren zestig komt ook de tweede feministische golf aan de orde, maar aanzienlijk summierder dan de eerste. Over de brede revolutie van de jaren zestig heeft De Rooy gelijk als hij schrijft dat deze weinig substantiële veranderingen heeft teweeggebracht waar het de parlementaire en partijpolitiek betreft. Vanuit zijn politiekbegrip definieert hij de veranderingen vooral als “een culturele revolutie”; de opstandigheid had uiteindelijk weinig fundamentele politieke consequenties (249, 250). Maar als het begrip ‘politiek’ breder wordt getrokken dan de definitie van De Rooy en ook ‘het persoonlijke’ gaat omvatten, indachtig het erfgoed van de vernieuwingsbeweging van de jaren zestig en de tweede feministische golf, dan is er wel degelijk veel veranderd. Er kunnen dan ook vraagtekens worden gezet bij de conclusie van De Rooy: “De vrouwenbeweging heeft een grote invloed verworven op tal van materiële punten en immateriële ontwikkelingen, maar heeft geen nieuwe ideologie tot stand gebracht” (257). Door de persoonlijke sfeer te politiseren, als wel degelijk nieuwe ideologie, zijn de gezagsverhoudingen binnen het gezin duurzaam veranderd: tussen ouders en kinderen, tussen mannen en vrouwen. Dit had weer een grote uitstraling op de gezagsverhoudingen in het algemeen in de samenleving en met name op de verhoudingen tussen de seksen. Hierdoor is er uiteindelijk grotere seksegelijkheid gerealiseerd: in het onderwijs, in betaalde en onbetaalde (huishoudelijke) arbeid, in de par-

tij- en parlementaire politiek, op het terrein van (seksueel) geweld en seksualiteit in het algemeen, zowel in binnen- als buitenland. (Wat niet wil zeggen dat de doeleinden van het feminisme ten volle zijn gerealiseerd: onder meer is de herverdeling van de onbetaalde arbeid over de seksen nog te weinig op gang gekomen. Ook is er discussie mogelijk over de vraag of alle consequenties van de politisering van de privé sfeer gunstig zijn, zie het gestegen aantal echtscheidingen).

Ik wil niet eindigen met kritiek, daarvoor is mijn waardering voor dit boek te groot; zowel als belangrijke schets van de Nederlandse politieke geschiedenis in het algemeen, als voor de geslaagde poging om de genderfactor in de politieke geschiedenis te integreren. ///

Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland*. (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2014) 414 blz., ISBN 9789028425736, € 29,95

Noten:

- 1 Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland* (Nijmegen: SUN 1999, achtste, herziene druk 2013)
- 2 Friso Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Boom, 2009).

Anneke Ribberink is als politiek historica verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Haar onderzoek beslaat beroemde politica zoals Margaret Thatcher, Gro Harlem Brundtland, Angela Merkel en Marga Klompé. Ook is zij gespecialiseerd in de tweede golf, zowel nationaal als internationaal.

Contact: j.c.a.p.ribberink@vu.nl